

с. (Тың)
3 48

№ 4

2008

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКУҮЛҮ

С (Тув)
У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш массалыг чепсектер яамызы.

Ундүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргеделинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

**Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун
100 чыл оюнга тураскааткан
«Сарыг-оолдун салгалы» деп конкурска**

Октябрь ТУҢ-ООЛ

БОЛЧАГЛЫГ ӨЛҮМ

Чайгы даң саадаар эвес. Шала чуган хирлигзимээр ак чоорган дег, дүдүсектиг шырыш өттүр агарып, хаяа чөөн чүктен үнүп орган.

Суурдан ырак эвесте, Улуг-Хемниң чиңгежек адырының кыдыында, бөкпек кара талдың дөзүндө, ооң черден дугаландыр эглип келген дазылында чөленип алган кижини улаштыр-улаштыр таакпылап, дүнеки сериин сырынның хемден үрүп турарын-даа, оорга-мойнунуң көжүп доңганын-даа хондур ожааваан. Ол ону тоор-даа хире эвес. Ооң бодаалдары, үзе-чаза тырткаш октапкан ирик хендир дег, бот-боттарынга дүүшпейн, борбак башты чара теп каа дег сыңмарлажып, дүндерилдир үскүлежиپ тура хонган. Ам ооң бажында олар безин чок. Эът-кежиниң доңган-дожаанын-даа, өлүглендир көжүй бергенин-даа ожаар, эскерер хире хос чер ооң мээ-медерелинде, мага-бодунда ам-даа чок болганы ол. Бо чырык өртемчей, ооң ээдергей бодаалдары караңгы өжээн-зиргей күзелдери-биле бөөлденип алгаш, ырай берген.

Сактыышкыннар, дааш чок чалгыннарлыг үгү дег, ону каггаш, кижини билбес, кижини тыппас талыгырже эртен эрте ужуга бергилээн. Таакпының ажыг эвес апарган сөөлгү кактанчызы безин төндүр тырттырган. Ам ооң бажын чүгле чаңгыс бодаал, чаңгыс иттирик, мыгпак хоюг кузум ышкаш, мээниң тиг бүрүзүн шагда-ла хораннап, бодунга чагыртып, бүрүнү-биле ээлепкен.

Чыткан кижини, чөөн чүкче хырбаланчак ыйлаңгызыг чаш долган шуру дег кызыл карактары-биле көргөш, ковайып келген. Даңны ол эндевээн. Таакпы ыжы саргартыр чип каапкан көжүй

берген сырагар салааларын агбайткаш, чанында чыткан боону чоокшуладып алган. Ам ол-ла, ам болган. Баларгай дунук угааны-биле ооң адын адап, хомудап ыглаан-сыктаан чараш херээженниң арын-шырайын бодунга чуруурун кызыдып, таптырганып боданган, оон чииртими кончуг каттыргаш, боозунуң аксын бодунче углай өрү кәдүрүп келген. Талда будукка боонуң мажызын кедирип чоруй, хенертен ыглааны-даа, улааны-даа билдинмес кыпсынчыг кышкыра каапкаш, боозун хаваанче углай тыртыпкан...

Боо чазылган бе, чазылбаан бе -- оозун ол билбейн барган.

* * *

Бир-ле кижиниң изиг тыныжы ооң арнынче дыка күштүг дээп турарын билип кааш, карактарын оожум ажыдып келген.

Ооң мурнунда даңгына дег чараш танывазы кыс хүлүмзүрүп:

— Адыр, акым. Мен бичии октап көрейн, шүве? Азы харамнанып тур силер бе? — деп, балыктап орган сыырткыжын ооң холундан ушта согар чыгыы ээрежиپ туруп тур.

— Ажырбас, ажырбас -- дээш, Бызаакай сыырткыжын дегийт-ле уругга тутсу каапкан.

Хенертен болган бо ужуражыгдан девидей хона бергени ол чүве ийикпе -- хем суу кулактарга шааңайндыр агып, чер-дээр кызаңайндыр диңмиреп, чиндиңейни берген ышкаш болган.

Чүрээниң согары намдай бээрге, балыктаан уругну топтап көргөн.

Сыырткыыш октаарга, уругнуң чиңге бели чаш хаак дег эглиңейнип, чуга платъезиниң эдээ көрүштүг чоон балдырларынга чыпшына хонуп, узун кара чажының ужу дастагар чаяазының ол-бо талазынче кымчыланы каап турган. Чараш-даа, сонуурганчыг-даа кыс-тыр эвеспе деп Бызаакай иштинде бодап каан.

-- Шыйлашкынның бар-ды бе, дуңмам? -- дээш, Бызаакай чугаа эреп, чоокшулай базып алган.

Уруг олче көрнүп келгеш, чазык-чаагайы-биле хүлүмзүрүп, каттырган:

— Шында-ла, чок чүве ышкакжыл.

Бызаакай лаазазындан шыйлашкынны дырлаңнады ужулгаш, уругже сунган.

— Ма, дуңмам, чемнеп ал.

Уруг сунуп орган холун атпаш кылгаш, алгыра каапкан:

— Авай, авай! Силер силер боттарыңар. Коргар мен -- дээш, тутпайн барган.

Бызаакай сыырткыжын чемнээш, сугже октааш, уругга тутсуп берген.

Уруг саадаваанда шокар, карыш хире докпак мешпени шелип үндүрүпкөн. Амыраары-даа аажок. Балыын сугже ышкынып аар часкаш, ийилээ каттырышканнар-даа...

Бызаакай шак-ла ынчаар суурга ажылдап келген кондитер уруг Шурумаа-биле таныжа берген.

А бир ай болганда бе, бо-ла эрик кыдыынга, бо-ла бөкпек кара талдың дөзүңге ол аңаа «Ынак-тыр мен» деп эргим сөстөрнн чугаалаан.

Шурумаа ынчан:

— Ам дээрезинде ынча диве, Бызаак. Бот-боттарын таптыг билчип алза, эки эвеспе? Элекке-ле суг сүзер деп, идик ушту бээриңге кайын боор, Бызаакай — дээш, дорт харыы бербейн барган.

Бызаакай балдыр-шыдалдыг улустуң чаңгыс оглу чүве-дир. Хептиң каазын кедип, чемниң экизин чип өскөн болгаш, ындыг бе, ооң ындазында туралыын, чүве болза-ла мен дээр чаң барын Шурумаа билгелек турган. Эскерзе-даа, ол дугайын бодабайн турганы база магат. Бызаакайның, херек үеде, чечен-мерген, угаанныг ышкаш каас сөстери, кеттинериниң черле аянныы, бодунуң шилгедек узунзумаар дурт-сыны... дээш борта чылдак болган чүве бар-ла турган боор. Ынчангаш, Шурумааның чүрээ өөрүшкүден чайлы бер часса-даа, дорт харыы бербээн ужуру ол. Ындыг-ла сен дээш, ойда дүжүп, Бызаакай-биле шуут ужурашпайн баар бодал Шурумаада база чок болган. Угаан-сарыылдың кичээндириглиг сымыраныы мээ-медерелге тооннуп четпейн чыдырда-ла, Шурумаа Бызаакайга бүдүү ынакшып, бердинипкен турган база чадавас.

Бызаакайның куй дүүнде дег ханы карактарында турум эвес чиктиг оттарны эрес-шоваазы деп, сырагар дурт-сынында шала сыңзыг аянны чоргааралы деп, аажы-чаңында уштулаңнааш боыш чоруун дидими деп, дыка таныш эвес уруглар соора биле берип болурун маа чугаалап каалыңар.

Ай дээрге, кижигэ назынынга бодаарга, аргажок ынай үе-дир ийин але. Ол үе дургузунда бажың-даа туттуна берип болур-ла харын. Ынчалза-даа бо таварылгада ол караш дээр чаңгыс хүнге дөмөй болгу дег. Чаңгыс хүннү, чаңгыс айны-даа дижик, мыа ону чүглө чүректің изиг чалыны-биле чурттап эрте берип болур-ла харын. Назын узун. Ону чурттап эртерде кижилер чүглө чүректің звес, а угаан-сарыылдың күжүңгө, ийи сеткилдің билчилгелиг эвинге даяныр дээрзин Шурумаа өй-шаанда угаавайн барган: үр болбаанбда Бызаакайның ээрежиинге ол дүжүп берипкен... Ам канчаар, болган чүвө болган-дыр. Борто Бызаакайның салдыкпас сонуггалы, Шурумаага берген аксы-сөзү херектиң ындыг дүрген бүдеринге идиг болган чадавас. Чүү кандыг-даа болза, суурга бир аныяк өг-бүлө ынчаар-ла от-көзүн кывыскан... Эгезинде оларның амыдыралы шуудап бар чыткан. Суур улузу: «Чаа, Бызаакай алдын даңгына тыпкан, томаараан болбаспе, ана, тас, тас...» дижип турганнар. Кажараан, чүвени манап өөрөнгөн кижилер ытташпайн турда, бүзүрээчел, утучал кижилерниң ынча дижип турган үези ол-ла болгай харын...

Чыл четкен бе? Чок. Бызаакайның чес-холазын Шурумаа чоорту көрүп эгелээн. Кылыр чүвөгө алызындан салым чок, чалгаа, былдамыш Бызаакай ол кыжын каш-даа ажыл солаан. Ооң чугаазы-биле алырга, бир-ле черниң ажылы хирлиг-чамныг, алыры эвээш болур, чок болза дарга-бошкалары баък болур, ындыг. Чурум негээрге, дарга-бошказынга ажынар-хорадаар; оон кедерезе, могоаттынып, ажыл шагы үзер. Ол алган каш акша-көпөөн өөнгө база чедирбейн суг баргылаар. Билдингир, арага-ла болгай. Эзирик келирге, Шурумаа ашаан баштай эптеп-чөптеп чадааш, сөөлүндө кончуп, сөс каржы бээр апарган. Ынчалза-даа оозу ону хаайынга-даа хакпайн баар, ыт ээрип тур деп безин бодавайн баргылаар. Оон кедерезе, авазы сугже кажып, могоаттынып ыңай боор, ийи-үш хондур чидип-чидип келир. Ол келирде иезин ыяап-ла эдертип алган болур.

Ол кончуг ааспырак кадай:

— Ча, чүү болган чүвөл? Чиир чемиң чок бе? Чымчак аксы-сөзүң чок бе? — дээш-ле баар, кара элдеп. Чүвениң агын, каразын көрүп, билип тура-ла, оглунга болчур, чарбыыр. Оглун

Шурумаага азырадыр дээш, хүлээдип берген чүве-биле дөмей аан.

Оглуңар ындыг-мындыг-дыр деп маргыжар хөөннүг болзуңза:

— Кижиниң чаңгыс оглу чүнү-даа канчап чораай-ла, херээжен — дээш, база алдыртпас.

Шурумаа ынчан далаш болганынга иштинде хомудап, халактап, аксын туттунарынга өй болур...

Изиг чай дүшкелек чорда, Шурумаа иштиг-дир мен деп билип каан... Бо харын бир идегелди бере бергени чөп болбайн аан. Ажы-төлдүг апаарга, ашааның орталаны бээринге Шурумаа бүзүрээн. Бүзүревес аргажок. Чүгө дээрге ындыг байдалдыг төөгүлөрни дыңнаваан кижиги Шурумаа эвес-ле болгай. Ынчангаш ооң иштинде өөрүп, бүзүрей бергени чөп де.

Бир кежээ-ле ашаанга ол дугайын:

— Удавас уруглуг боор-дур бис, эжим — деп, чугаалап-тыр.

Бызаакай ижип орган шайын сала тыртып кааш, кадайының өөрүшкү долган карактарыңче, ам-даа билдинмес иштинче көргүлээн.

— Шынап-ла бе? — деп, бүзүревээн чүве дег айтырган.

— Шынап, шынап...

Бызаакай боданы берген. Ооң карактарынга биеэги-ле ужуру билдинмес оттар бичии көстүш кылыгнаннар.

— Оо, эки-дир... Ыы... Эртен балыктааш келийн, оолдар эдерип. Соок суг сүзер кижиге бичии чүве болза, але, Шурум? Мээң өөрүшкүм үлежип, өөрүм-даа амзаай-ла — деп-тир.

Шурумаа иштинде тыртылып турза-даа, садыг халааш, ийи шилди ооң балыктаар барбазынга суп берген. Бызаакай ооң өөрүшкүзүн ажыглапканын ол билбейн барган. Чүгле ындыг-ла ыйнаан харын деп бодап каан.

Бызаакай эртен чоруптарда:

— Ол... демги... уруг мээңи ыйнаан але? — деп, ойнаан-сылдааны-даа билдинмес, айтырыг сала каапкаш, дашкаар бурт дээн.

Шурумаа харыылап четтиклээн, Бызаакай ырай берген. Кайгаанындан, эпчоксунганындан хейде-ле боду ыядып, арны кызып чыдып калган.

Бызаакайың хүнээчелин Шурумаа билир. Ынчалза-даа мындыг бужар сөс эдип, ооң каразый бээрин ол шуут манаваан.

Борта Шурумааның кара баары халаш дээн. Боостаазынга кадыг кара чүве тырлып чоктап келгеш, ол хевээр туруп алган. Чааскаан арткаш, ыглап-ыглап алза-даа, хөрек ажываан. Бызаакайны эдип-чазап шыдавазын ам иштинде сестип бодаза-даа, бир-ле чүвеге бүзүревишаан. Сагыжында ынанып чурттап чоруур сеткили чаагай бүгү кижилер дег, Шурумаа база даартагы хүнге идегеп, ындыг идегелден салдыкпайн турганы чөп болбайн аан.

Бызаакайга — кады чурттаан эжинге ооң бердингени, ынаа бо удаада база-ла чая база берген.

Ол-ла болган.

Оон артык хай-халап чайын болу берген: эзирик Бызаакай кадайын кемдедир, уруг дүжүр эттеп каан. Арагалаар чоруктун хайы үзер ужурлуг шыйыгга барып үскени ол. Ол шыйыгның ындында дүп чок кара тамы барын Бызаакай эскерип көргөн бе? Херекке алган бе?... Бот дугайты коргуушкун бе, азы мээ-медерелиниң бичии када чырыш кынган үези бе, оозу билдинмес. Ынчалза-даа Бызаакай, кадайы эмчиге чыдырда, арага ишпээни шын чүве харын. «Эки-даа, багай-даа чүүлден бодунга хамаарыштыр шын түңнелди киж и үндүрүп апаар, ол түңнелге туруштуг болуп чоруй баар боор ийин, бо ам каяа арага ижер деп»... дижи, суурга улус чугаалажы бергени база-ла шын.

Эмнелгеден үнүп кээри билек, Шурумааны, акылары кээп, аал-чурттунче. көжүрүп аппараттар. Бызаакай моон соңгаар арага ишпезин, үневезин аазап турда-ла, аппараттар. Олар күдээзинге бүзүревээннер. Бызаакайның ада-иези-даа аңаа дуза болуп шыдавааннар. Харын-даа улуг шош-содаа үндүрер часканнар. Бызаакайны шагдаа черинге билдирер дээрге, Шурумаа ынатпайн барган.

Ынчаар-ла Бызаакай ээн бажыңга чааскаан арткан.

Шурумааның соолбургай, ак тос дег арын-шырайын, машина соңгазындан олче сөөлгү катап көргөн чаштыг, муңгак долган карактарын сактып артып калган. Кадайы аңаа ам аажок эргим болгаш үнелиг ышкаш кынныр болган.

Ынак ойнаараан былаадыпкан дедир, чөрүү чаш төл ышкаш, хорадап, мөгаттынып, Бызаакай бажыңындан ийи-үш хондур үнмейн чыткан эвеспе.

Чүү-даа чүвени озалдады үнелээр хай чамдыывыста ам-даа бар харын. Бо таварылгада база ындыг-ла турган боор.

Шурумааның эгиннеринче чууй каапкан ёра чок чүьк боттарыныынче катап эглип келгенинге шыжыккан байдалдыг ада-иезинге Бызаакай кончуткан-даа, чемелеткен-даа:

— Акша-көпеек-даа ажылдай албас, кадайлар-даа чанынга ызыртынмас кандаай мирит сен? Чоп эттей берген сен, ооңну?... — дээн чижектиг сөстөр дыңналганы чөп.

Бызаакай оларның оозун-даа тооваан. Харын ада-иезин буруудадыр хөөч бар болган.

Бичиизинден тура оглунга ада-ие боттарының угаадып бербээни, эге дөзүн салбааны мөзү-шынарны ам оон негээрге-даа, чүү боорлаан ынчаш. Алыс ындында чок чүвени аан. Кижизиг мөзү-бүдүштү чээп аар эвес, садып аар эвес. Ол дээрге ада-иениң боттарындан, өг-бүледе тургустунган чогулчалыг байдалдан төрүттүнүп, быжыгып кээр эртинге ышкажыл...

Боду ышкаш арагачы эш-өөрү-биле Бызаакай чайладыр ээн бажыңга арагалап, «адрестеп» келген.

Чоокта чаа бир эзирип алгаш, кадайын сүрүп, ооң суурунга чеде берип-тир. Шурумааның акылары ону өгже-даа киирбээннер.

— Моон соңгаар сөөгүң бээр сөөртпө. Шурумаа чок, эмнедип чоруткан. Ам кээр болзунза, шагдаа черинге дужаап бээр бис. Дуңмавыс эвес болза, шагда-ла кара-бажыңда сен. Билдиң бе?! Чоруп чор!.. — дишкеш, херимден үндүр идипкеннер. Бызаакайның олар-биле аас былаажыр, маргыжар-даа харыы чок болган. Хараган аразыңга эзирик ыглап-ыглап алгаш, чанып келген бо-ла.

Ам чүл? Ам дүн-хүн-даа, бажыңында арткан өөделиг дээн эди-севи-даа, шил-биле хемчээттингеш туруп берген. Бажыңда хирлиг орун-дөжек, аъжы-чеми карартыр кадып калган аяк-савадан, стол-сандайдан аңгы барык чүү-даа артпаан. Шуптузун садып ижипкен. Шупту чүве арагаже — дүпчок кара далай дүүнче дүлнү берген.

Бызаакай ам элээрээринден безин коргар апарган.

Арткан-на чүвези — алдын билзек. Шурумааның эргим, чылыг салааларының суп бергени алдын билзек. Бызаакайны Шурумаага мынчага дээр тудуштуруп чораан чаңгыс эт ол. Ам ол безин чок. Дүүн-не ында-кайда «адрестерниң» бирээзинге арагага орнапкаш, Шурумаага энир «Ынак мен» деп эткен хем эринде биеэги черинде ону ижип хонганы бо.

Өжүп бар чыткан одаг кыдыында авыратыр чудап калган кижиги арагазын койтуладыр ээп:

— Келбес харыың кайдал сээң, эшпи... Кээр сен, мөчүм көөр сен... көөр силер... Адам эьдин чиир мен, ана, шоруң... шоруң... — деп, үен-даян сөстөр чулчуруп чыда хонганы ол. Кезек када шимээни чидип, тын-тыныш чок баргылаар-даа. Ынчан ооң хол-буду сырбаңнаарга, човууртааны дыңналыр. Чок болза кокаарактарга бүзээлеткен балыг аң дег, чүглө хөрээ киргирээр. Коргунчуун чүү дээр!..

Чыткан кижиги бодунга чагыртпастаан доң шенектеринге үзеңейндир ковайып келгеш, хүн үнер талаже көрүнгөн. Даңны ол эндевээн. Оон чииртими-биле каттыргаш, чанында боозун суйбай берген...

* * *

Чайгы даң саадаар эвес, шала чугган хирлигимээр ак чоорган дег, дүдүскек өттүр агарып, чөөн чүктен хереп орган. Ол душта боо даажы эртенги ыржымны үреп, хемни дургаар кооңайнып чоруй барган.

Будукка астына берген хос-дүүрге халаңайнып туруп-туруп, шимчевейн барган ээзиниң кырынче кээп дүшкен.

Куруг шилдерниң бирээзи «кың-ң!» дээш, өже берген одагның хүлүнче чуглу берген.

Дөрбет-оол МОНГУШ

СУГ ЭЭЗИ УРУГ

Ак-Хемни өрү алзы балыктап чоруптувус. Ийи эштиг мен. Эриктерин эрээн-шокар чечек шыпкан, чодураа, кызыл-кат холуй үнгөн, кедергей онза хем-не болгай. Ээргиштелип чыдар ээремнер бо-ла таваржыр. Эрикче бакылаарга, кызыл-шокар кадыргылар таваар салдап тургулаар. Ийи-чаңгыстап шелип каап, чоктап-ла ор бис. Хөлегедэ ээремге таваржы бердим. Оожум кедеп баргаш, ээгип көрө бээримге, өөр кадыргылар өрү-куду көжүп турлар. Шерги-даа, шыйлашкын-даа каап бээримге, чивес, тодуу ол ыйнаан. Дузактаар деп шиитпирлеп алдым. Узун, суук тал кезип алгаш, ужунга дузаамны так шарып, быжыглап алдым. Ос адаанда

өрү-куду көжүгүп турган кадыргыларның эң улуунуң бажын куду сугга өңнөш дузаамны кедирип чоруй, оожум шеле кааптым. Аарткылаш-ла дээн, эрикче малчырт кылдыр үндүр октаптым.

Эзремнер бакылап, чушкуп чорумда, хүн кудулап, кежээликтей берип-тир. Ийи эжим бо чоокта көзүлбейн-дир. Хем өрү ырай бергеннери ол ыйнаан. Эптиг черлерге ийи-бирлеп ушта шелип ап, чоруп-ла ор мен. Балыкка сундулаан кижиге үе-шак эрткенин эскербес. Кежээ дүжүп, орайтаар деп барган.

Эштеримге чедип келдим. Сүмелештивис. Караңгылаваанда хонар чер таарыштырып алып дишкеш, одагланыр эптиг чер дилеп эгеледивис.

Кадыр эл баары, ыжык дески чер тып алгаш, чүктешкилеривис аңаа дүжүрүп, одагланы бердивис. Балык быдаазы, шай хайындырар улуг, биче ийи сакпыңнар тиккеш, балыктар аштап ор бис. Эдертип чораанывыс хава ыдывыс хенертен ээре берди. Караңгы арыгдан ийи оол үнүп келгеш, одаг чанынга келдилер. Даваа дунмазы-биле балыктап чорааш, орайтаан болганнар. Одаг көргөш, чедип келдивис деп бо-ла. Үлүүвүс деп балыктар уштуп, «колхозтажып» хонарынга белеткени бердилер.

Чемненип, хөөрежип каап ор бис.

— Борбак акың балыктап чорааш, чер эззинге таварышкан дээр ийикпе, аал? Хөөреп көрөм — деп Давааны хөөктүрө кааптым.

Даваа дыка солун кижиге деп улустан дыңнаан мен. Ол чер кезип, аңнап, балыктап чоруур болгаш, элдеп-эзин ужуралдарны хөйүнү дыңнаан болур кижиге.

— Ийе харын, хөөреп бэзйн - дээш, киживис эгеледи. — Борбак болаага балыктап чораан-дыр. Шоолуг чемневес боорга, ырап бар-ла чораан. Белдиг-Эзрем чедер-четпес чорда, кадыргылар сыырткыыш бажында чемишти чип, сыырып турда, ана, суг мойтулаар апарган. Кургаг сайже үндүр шураар чыгыгы! Бо кандаай саваажок балыктар боор дээш, үндүр шелип, эрикче октап-ла тур мен дээр кижиге. Кежээликтей кызыл-хүнней бергенде, балыктарның туттунары дам барган. Бир шокар чирлип чаштаар орта, ооң хаайынга малчырт дээн. «Хайыраан балыкты тут-тут!» — дээн-не ышкаш, ооң артында хенертен кыс кижиге каттыра берген.

Дадайым эй, ээн черде чүү кижил бо деп бодааш, хая көрнүрге, ушкан терек кырында бир уруг олурган. Балыктарын дизип тура көөрге, демги уруг ол-ла черинде орза-ла оран бооп-тур. Идик-хеви каас-шиник, аныяк чараш уруг болган. Хем кыдыында ээн черде олурар бо кандаай уруг боор деп бодааш: — Аалың кайдал, кымның уруу сен, дуңмам? - деп айтырган.

Чүве-даа чугаалавас, холу-биле Белдиг-Эзрем уунче айтып каан. Үнү чок кижиге эвеспе бо, ооң-биле канчап чугаалажыр боор дээш, дедир балыктап бадып каан.

Ол уруг туруп келгеш, Борбакты эдерип кылаштап олурган. Орта эвес уруг-дур бо деп бодап, дүргээн кылаштапкан.

Ол хире хөй балыкка таварышкан кижиге ам балыктааш канчаар мен дээш, сырткыыжының удазынын чешкеш, сывын терекке чөлеп кааш, суурже углуг басыпкан.

Хая көрнүрге, каас уруг Борбакты каар хире эвес, улам чоокшулап кел чораан. Кижиге ам мырыңай коргуп эгелээн. Кылажын улам дүргедедип, харын маңнапкан. Та чүгүрүп, та ужул чоруп оран чүвези, чыда калбас.

Суур чоокшулап, ыттарның эзери дыңналып келген. Ам харын ол уруг ырап чыдып калган.

Ынчаарга таңды азы суг ээлери кижини ээ көрүп, дузалап чоруур деп чүве шын ышкакыл диштис. Давааның чугаазындан сестип, база чылыг болзун дээш, бот-боттарывыска чыпшыр, хойгашкаш чыткылап алдывыс. Артында кижини аза алыр, ортузунда кижини — оор; кыдыында кижини кырза алыр деп, баштактанчып чыда, чыргал сугже шыңайнчы берген бис. Эртенинде сыгыр даң бажында тура халышкаш, суурже балыктап бадыптывыс. Туткан балыктарывыс элээн хөй. Чамдызын садыпкаш, кинолаар акша тып аар бодай бердивис. Аптека эргелекчизи Муравьевтарга барып садывыт, балык дээнде амыр кижиге боор деп Даваа сүмеледи.

Улуглап тургаш дискеш, аптекаже кылаштаптым. Чеде бээримге, уруу Таня даштын ном номчаан олур.

— Ачаңны азы аваңны кыйгырывыт, Таня, балык эккелдим — деп чугааладым.

— Адыр — дээш, бажыңынче кире халыды.

Манап тур мен. Элээн болганда, Николай Иванович үнүп келди.

— Балык эккелдин бе. Ча, алыр-ла — дээш, дизиг балыкты ап алды.. Карманындан он акша уштуп берди. Ол шагда — хөй акша, меңээ — улуг олча.

— Сен балык гудар, меңээ эккээр, мен алыр-ла — диди.

Ол аразында Таня үнө халып келгеш, карманымга эмгежок камбээттер ура каапты.

Оон-на амдажып, хүннүң чыгыы балыктаар апардым. Чиирин арттырып алгаш, артканын Николай Ивановичиге аппарып бээр мен. Кинолаар, концерттээр акша үспес болдур мен ийин. Бир-ле база балыктар тудуп алгаш чеде бээримге, Таня үнүп келди.

— Авам, ачам хоорай чоктаан, кежээ кээр боор. Сени келзе, балыктарын ап аар сен дээн чүве — дээш, менче акша сунду, мен балыктарым бердим.

«Адыр, мана» - дээш, бажыңынче кире халыды. Оон келгеш, холумга саазында ораап каан борбаанай тутсупту. Чүү боор дээш чазып көөрүмге, янзы-бүрү камбээттерни холуй уруп каан болду.

* * *

Өөреникчи чораан чылдарында кижиге, ылаңгыя оолдар, күш-дамырын сайзырадып аар дээш, аажок кызар боор чүве. Кыжын дошка барып хоккей ойнаар, чаржыр. Шкоалалар аразынга маргылдаалар болу бээрге, биске улуг байырлал-биле демей. Эр болуп өзер, эзер дергизинден тутунар дижир. Эш-өөрүм аразынга адакка санадыр хөңнүм чок апарган. Бир-ле хүн дошка чуңгулап, маңнап аар дээш, хемге чедип келдим. Дүнеки чайынды доңуп калган, доштуң дески кылагары көк дээр-ле! Каток барык ээн. Ында бир уруг-ла харын ойда-доңгая дүшкен, конькилеп чадап тур.

Конькилерим кетпишаан, ону хайгаарап олур мен. Арай деп-ле бут кырынга туруп алгаш, ийи-үш баскаш, дазаш кээп дүжер. Чаа өөренип чадап чоруур күжүр менден эгени бээр эвеспе дээш, кезек олче чоокшулавайн олуруптум. Ынчап ора, ооң чанынга хииктелип чеде бердим. Орус уруг болду. Менче көрнүп келзе-ле, чайын балык аппарып бээримге, карманымче камбээт уруп берип турган Таня болду.

— Мени тургузуп каап көрөм, Ар-Хаан--дидир. Арган-оол деп адымны чоок эш-өөрүм анаа-ла Арган дээр улус. Оларны

өттүнер дээш, «ган» деп багай кожумакты шуут-ла «хаан» деп орус уругнуң эргелеткенинге каткым кээр болду. Шын-на сеткилим-биле каттырып шаг болдум. Таня база мээң-биле деңге каттырган.

— Өөренип аар дээш, чадап калдым, дошка хаваам база достайтыр үзүп алдым — дээш, кыза берген чаактарын ойбаңнады каттырып-ла тур. Уругну тургузу тыртып алдым. Ам база дошка чыдып аайын моозу дээш, ужурбазын бодап, ооң ийи быктындан тутпушаан, өөредип тур мен. Канчаар шын туруп аарын, доктаадыптарын айтып бердим. Иелээ четтинчипкен сыыладып-ла тур бис. Таняның дириг «даяңгыжы» болуп хуула бергеним меңээ дыка тааланчыг болган. Чамдыкта дошка чизирт барып дүшпес дээш, үрде көрүшпээн ханы ынак угбашкылар дег, так куспактажыптар ужурга бо-ла таваржы бээр бис. Ынчап барганы-выста суг, каттыржып шаг болур бис. Бистиң каткы-иткивис дужувуста хем эриинде хаяларга чаңгыланып турган. Ол чаңгыны дыңнап, кезек када салдынышпайн, арыннарывысче көржүп алган турар -даа бис.

— Мени бодуң ышкаш, хартыга дег ужугар кылдыр өөредип каап көрөм, Ар-Хаан — деп, Таня дилег кылды.

— Эгелеп алган соонда, төндүрер апаар — деп, эвилең сөзүм берип, чөшпээрештим. — Бодуң-на шыдаар болзуңза, мен шыдаар мен! Че, бөгүн болзун, ам чанаалы — дидим.

Уруг бажын согаңнатты. Күжүрнүң шагзырап турупканы илдең. Чанып чоруптувус.

Мен интернатка чурттап турган мен. Таняга хандыкшылым мени хей-аът кирип турганы ол чүве ийикпе, өөредилге, чурум-сагылгам экижээнин өөрүм безин эскерип каан.

Хостуг болгаш агаар эки хүннерде Таня конькилерин тудуп алган, даштыгаа бо-ла келир, мени манаан турар.

— Даштын Таняң сени манап тур, барып көрөм, аал — деп, эштерим ырзаңнады каттыржып, мырыңай кыжырыыр апарган. Ыяды-ыяды, интернаттан үнүп каар мен. Оон конькилеривис чүктепкеш, дески кыламалар дилеп чоруп каар бис. Таня мээң дузам-биле ийи будун олуй-солуй базып, ээй тыртып маңнаарын ында-ла өөренип алды. Дүрген маңнап ора, хенертен доктаай каап, тура дүжериниң аргаларын база айтып бердим.. Ооң

мергежили хүн-бүрү өзүп, «демир аьдын» башкаары шуудаан.

Бир-ле катап Таняга кудумчуга дужуп келгеш, мынча дидим:

— Че, Таня, сен-даа тулган конькилеп билир апардың. Моон соңгаар чааскаан шыдаар боор сен.

— Ол чүү дээриң ол, Ар-Хаан! Чааскаан шыдавас мен. Кижн дошче ойлуп кире бээр, коргар мен. Мени кагба!

Таня сугга эң баштай балык садып баргаш, таныжып алган болгай мен. Ам аңаа «сыырткыыштадып» алганым ол бе кылдыр бодай каапкаш, каткым-даа келир. Ооң колдуундан тудуп алгаш, кады маңнап турумда, ооң чүрээниң тикилээри мени база сүртедип-ла турган болгай. Камбээдиң каям дээш, ошкаксаарым хөлчок — ынчалза-даа дидинмээн мен. Дошка кады барып дүшкенивисте, Таня менче элдепсинип көрүп, боданы берди.

— Сен ам удавас школаны доозупкаш, чоруй баар-дыр сен, а мен... — дээш, ыыттавайн барды.

— Чуңгулаар дожувус-даа эрип каар, школаны мен ам доозуп үнөр, ынчалза-даа мен сени... — дээш, кезек када харлыга берген чүве дег, ыыт чок бардым.

— Ынчалза-даа... кандыг сен? — деп, ол менден салдыкпайн тур.

— Чок. Сөөлүндө чугаалаар мен — дидим.

Таня ооң соонда чугаа эревейн, ара соксап, шала муңгараан чүве дег, куду көрнүп алгаш, кылаштап олурду.

* * *

Час-даа дүшкен. Чанган куштар четкилеп келген. Шылгалдаларга белеткенип эгеледивис. Чылыг хүннерге амырап, номчуттунган, шээжилээн — ажаанзырап-ла тур бис.

Бир хүн сери адаанга кичээлдеп олурумда, та кайыын ийик, чаңгысклассчым Анчимаа чанымга чедип келди: «Бо бодалганы бодажып берем, Арган-оол» — деп бо ыйнаан.

Бодалганың сөзүн номчааш, бодап кириптивис. Белен эвес бодалга болду. Чадажы бердим.

—Таняны чедип алгаш, дошка чуңгулаарындан берге болду бе, Арган?... — деп, ындында-ла чадап орган кижини арыгылаштыр шага каапты.

— Таняны чедип алгаш, чуңгуулаарда, буттар-биле хөделир,

а мында угаан, баш херек. Конькилеп билбес боорга, ону өөредип-ле турдум. Чүл ынчаш? — дидим.

— Ой,ой, хөөкүй оолдуң арны безин кыза берди! Үргүлчү сени сураглаан чоруур орус чоржук. Анаа эвес силер, ха-ха!..

— Киж кыжырба, киж кочулава! Бодалгаң бодуң бодап ал! — деп, хорадай хона берип-тир мен.

— Ынакшыл деп чүве кижини нерви аарыг кылыптар эвес, а семиртип, сегередиптер эм дээр ийик чоп, Арган-оол.

— Соскап көр, өрттенир деп бардым, анчыңны, Анчимаа.

— Мен сени өртедипкен эвес мен. Таня-биле иелээ кыштадыр одал келген одуңар-ла ыйнаан. Ооң чалбыжыңга өрттенип, хуюкталып орарың ол-дур, ха, Арган-оолчик. Че, оожургап ал. Таня сени ынчаш чассыдып каар ыйнаан.

Анчимаа мени шак ынчаар ыяттыргаш барды. Ол канчаары ол моң деп боданып олуруп калдым.

Клазының оолдары өске класс уруглары-биле чоокшулажы бээрге, удурланып турары ол ирги бе? Азы кым билир мону, та чүнү бодап чоруур уруг чүве деп догааштырып, баажызын тып чадап ор мен.

Чайгы изиг хүннер эгелээн. Бис шылгалдалар дужаап, черге дегбес чыгыы чоруп турар апардывыс. Таня, Анчимаа сугларны сактыр харык кайда боор. Алды айда он классты дооскаш, аттестаттарны холга апкан бис. Өөрүшкү-маңнай херек долу чүве-ле болгай. Ооң-биле оожургаар-даа чүве чок. Моон соңгаар чүнү канчаарыл деп айтырыг мурнумга тургустунуп келди. Эштерим-биле сүмележип көөр-дүр деп бодап алдым.

Кезек оолдар чыгып алгаш, чугаалажып ор бис. Ынчан тудуг ажылы кидин-не хайнып турган Ак-Довурак хоорайга ажылдаар мен дээр оолдар хөй болду. Ырак хоорайже өөренип чоруурда, ашка херек. Бир, ийи чыл ажылдап, балдыр дыңзып алгаш, кайнаар-даа чоруп болур. Амыдырал улуг, чер делгем. Москваже-даа өөренип болур. Бо оолдарның бодалы черле шын-дыр деп түңнелге келзе-даа, Таняны база сактып кээр мен. Өскүс киж-ле болгай мен. Орус киж мен хөөкүйге оорга болуп шыдаар ирги бе? Анчимааның хүннексеп турарын аа. Ол база-ла анаа эвес. А Таня? Көрүнчүк дег — күжүр Хемчиктиң кылаң дожу! Че-че, ам мырыңай сээдеңнеп... Бир миннип кээримге, ооң бажыңының чанында ээртинип тур мен. Изии-даа аажок. Хемге барып эштип аалам дээн адырам деп бодап

алдым. Ынча дидиң бе дээн ышкаш, көк-шокар платье кедип алган Тая бо-ла үнүп ор.

— Ар-Хаан, сени мен соңгадан көрүп кааптым!

— Изиг-дир, хемге барып эштип аалам, Тая.

— С большим удовольствием, Ар-Хаанчик! Доозуп алганың дээш, байыр чедирип тур мен! Бо чүвени пактап көрөм — дээш, менче шилде компот сунду. Дергиин онза сускун болган.

Хемче бурт-ла дидивис. Хевим уштуп каапкаш, сугже мойт-ла дидим. Тая сугже киреринден дидинмейн тур. Халып баргаш, кускактааш, сугже киир идиптим.

— Ой,ой, Ар-Хаан, дүрген мени сугдан ушта тырт! Эштип билбес кижии мен.

— Эштип база билбес, элдеп кижии-дир сен але.

— Мени кым эжиндирип өөредир чүвел. Ачам олутпай. Авам дендии кортук. Хемчик шапкын, сугже бады баар сен дээш, ынатпас.

Хемчиктиң улуг агымы-даа эвес, бир адырыы-дыр ийин. Ынчалза-даа база калбак, терең. Уругну сыык черге арттырып кааш, ол чарыкче эштип кеже бердим. Ында өң-баазын чечектер эмгежок болду. Бир тудум хирени чулуп алгаш, дедир кежи келдим. Таяга кончуг кижии болуп турарым ол ыйнаан.

Бир будумга дискектенип олурупкаш, мөгейип:

— Чечек — сээңии, чечен мээңии болзун! — дидим.

Тая шору тывалаар-даа болза,үлегер домактың утказын чедир билбээн хевирлиг:

— Ол Чечен деп чүү уруг боор? Таныжың бе? — дидир.

— Ийе, хөлчөк ынак уруум-дур ийин.

— Ооң кайдал?

— Дуу эрикти бакылап көр даан. Боду-ла ында көстүп кээр.

Тая шык кырынга чыдып алгаш, сугже бакылап көргөш:

— Бээр келем, Ар-Хаан — дидир.

Халып чеде бердим.

— Сугнуң арын, көрүнчүк-ле! Сээң ынак урууң бо бе, кай. Меңээ дөмейин аа — деп, сугда көрүнчүктелип турар бодун көргөш, мээң «тывызыымның» харызын тып каапканынга өөрүп, каттырып тур. Мен аңаа кожалаштыр туруптарымга, иелээ сугга кады көстүп келдивис. Оон иелээ каттыржып, эриннеривиске эң баштай дегжип, чалыы назынның ынакшыл деп хуулгаазын сырынынга эң баштай алзып, тааладывыс.

— Меңээ кым-даа чечек сунуп көрбээн. Бо хемниц дожунга мени ужугар кылдыр эң баштай сен өөреттиң. Ам эштип билбес мен. Шынап-ла, өөредип каап көрөм, Ар-Хаан.

Орус уруг-биле кады чанагаш эштип турда, улус-даа көрүп кааптайн деп сести-сести, Таняны сугже чедип кииргеш, карбанырын айтып-айтып:

— Че, ам бодуң шенеп көрөм—дидим. Буттарын тепкиленип, эштип чоруй, ооң хөрээ сугже киргеш, арны көзүлбейн бааргала, суг тыртынып, девидей бээр болду. Таняның чиңге белинден өрү алзы көдүрбүшаан, ам карбандырып өөредип турдум. Дошка конькилээринге бодаарга, карбандырып өөредири чүгээр чорду. Ол удавайн бодун башкарып, карбанып чоруп турар апарды.

Таня-биле кады эштип тургаш, «Камбээдиң каям, уруг» дээш, ооң белин куду халдаксай-даа бээр мен. Ынчалза-даа ооң меңээ бүзүрөөн арыг нүүрүңгө удур чүнү-даа кылбас турдум.

Езулуг арыг ынакшыл деп чүвениң эге солаңгызы мээң оол чүрээмге ынчап хаяаланып, төрөөн Хемчиимге хектер эдип турда, ооң терээниң мочургазы-биле кады частып кыпкан эвейикпе. Алдын-сарыг чаштыг, кызыл чаактыг, ак-көк карактарлыг, чаш хаак дег кулугур угааным дүвүндө ам-даа чырыткылаш деп чораанзыг. Суг ээзи уруг дег кулугурну бүгү назыда утпас-тыр мен.

...Кадайлыг-даа чордум. Оглум-даа бар. Оон бээр хөй-ле суг аккан, хөй-ле үе эрткен. Дуу-ла Бии-Хем өрү Хүттүң бажында ак меңгилер дег, бажым агарган. Чүнү көрбедим дээр. Хемчиктиң сууңуң арыын!.. Кыс кижиниң каткы-шоорунуң чаңгызын.. Эх!...

Лидия ООРЖАК

Аарышкы (Новелла)

Аалывыс ишти эртен кажаа коптарар деп белеткенип эгелээн. Ол хүн кымның чүнү кылырын чаававыс хуваап каан: аыш- чем харыылаар улус бир аңгы, ажил кылыр улус база бир аңгы. Мен кажаа коптарар улус аразынга барган мен. Чүү- даа болза аныяк, күштүг кижии кадыг ажил кылзын дээннери-ле боор. Чоок-кавы аалдарның шыырак кижилерин чалап, шапкынчылар-даа чоруп-ла турар — дүймээзинни кончуг, бир-ле байыр-

наадым болур дээн-биле демей-ле. Өөреникчилерниң кышкы дыштанылгазы турган болгаш, аалда улуг-биче дузалакчылар база-ла арбын. Малчыннарга кыжын, ылаңгыя хой түлүктөй берген үеде, чай-хос бар эвес, аксы-боксунга безин четтикпейн баар чүвени. бис, өөреникчилер – сакманщиктер, кээривиске, оларывыс амырап каарлар.

Улуг иш-даа эгелээн. Кожа аалдардан демнежип келгеннер база-ла арбын болган. Кажаа коптарган шефчилерден чыда калбайн, дер-бузум шааңайндыр көржең үндүрүп, шырбайып чоруп-ла тур мен. Ажыл кылганнарның ындазында хөглүү -даа аажок. Дыштанып келген уруглары куруг база келбээн – суурдан болганчок-ла изиг-ханнап келир төрөлдөрдүн чорудупканы хөөн көдүрер «хап дүвү» база бар.

Эскерип турарымга, кожавыс аалдан келген оолга мени чыпшыр тудуп, кыжырып турар хире; акым, чаавамның каткы-иткизи чайтылаар чүве. «Хүрегенниң күжүн көөр» дижип-ле турар улус болган. Шынап-ла, бүдүү хайгаарап турарымга, узун шилгедек сынныг, кызыл чаактыг оол база-ла хөглүү дегет ажылдап турар болду. Адын билир хамаанчок, көрүп безин көрбөзөним оол. Та, кончуг овуузунуг чаавайның үүлгедии; та чайгаар айлажы бергени ындyg, мени ол оол-биле кожа ажылдадып кааннар. Мен көржеңни хөм алгыга чүдүреримге, демгим дашкаар үндүр сөөртүр. Улус мурнукка багай көзүлбөс дээш, шырбайып-ла турган мен: бичии-даа турбайн, дүрген чүдүрерин кызыдар мен. Ол чүдүрерде аар болзун дээш, өнөдиин чаа-ла долдуарын кызыдып турдум. Дажыкчым ону-даа тоовас, хөмүвүстүң эрии ажып-даа турар кылдыр долдурганын, эвээш-даа долдурганын сөөртүп-ле турар.

Эгезинде шаам-биле кызып тургаш, чоорту туруп, харыксырап эгелээн мен. Дажыкчым дузалажыр хамаанчок, кижиге кезе кайгап алган турза-ла турар, дузалажыпса деп иштимде хорадаксаар-даа мен. Ам канчаар, чадаарда-ла шимченип, алгыны кара өжегерээн долдур-ла каап турган мен. А шынап-ла шаам төнүп, дыштанырым көвүдөй бээрге, демгим менээ дузалажып, боду чүдүрүп, боду үндүр дажып эгелээн. Хөм алгызын дөлдүредир сөөртүп эккелгеш, оозунуң баан меңээ тутсуп каар, мээң ажылым ам баг тудукчузу апарган. Ажылывыс төнүп чорда, кара эндере чүдүрүп каан хөмүвүстү ийелээ сөөртүп

үндүрүп чорувуста, оовус эжикке ылдырттынгаш, шимчевейн барган, күш-биле шөө тыртарывыска, баг чеже шыдажыр, үзүлгөш, демги оолдуң арнынга дегген. Оглум арнын дуй тудупкаш, олура дүшкен. Мен аажок корга берген мен. Чанынга, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, турумда:

— Ажырбас, соок сугдан эккелем -- диди.

Кончуг дүрген маңнааш, соок суг эккелдим. Арнын хирлиг адыжы-биле чуур дей бээрге:

— Адыр, мен чуптайн — дээш, ханзырай берген черин камныы аажок кылдыр чуп бердим. Менче көөрүнден эпчоксунуп турар хевирлиг — өскээр көөр.

— Каям, мен бо аржыыл- биле улаштыр аштаптайн, арыг чүве — дээш, арнын аштаарымга, демгим удурланмады. Багның деггенни кончуг күштүг болган. Чаагында кара меңниң чанында узун шыйбак, дыка ханы кире берген хевирлиг. Дешти берген черинден ханзырап турар. Думчук-чодар-биле чаза аштааш, чиңней тутсуп кагдым.

— Адыңарны кым дээрил? — деп, чаагын туттунмушаан, айтырды.

— Орланмаа.

— Мени Кара-Кат дээр — диди.

— Чыраа-Бажындан келдиңер бе?

— Ийе.

— Каш класста өөренип тур силер?

— Он класста.

— Хойт, бо ийи аныяктар канчап барганнары ол, ийелээ кайгашкаш олуруп алган. Хөөрежиңер харын, хөөрежиңер — дээш, чаавай бис ийини көрүп кааш, меңнеп алгыргаш, овуузунну кончуг кылдыр хүлүмзүрээш, ындынче кылаштап чоруй барды.

— Мээң аалым бо баалык артында, ырак эвес. Дыштанылгаң төнмээнде баар бис, шүве — деп, чаа таныжып алганым оол көгүдерге, та девидээш, та чаагы аарып турар боорга, кээргээш, дораан-на:

— Чаа — дей каалканымны, харыылапкаш, миннип келген мен.

«Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээни ышкаш, ажылды, ынча хөй кижиге чүү боор, шалыпкын доозуптувус. Улуг улус хире-шаанче дойлааннар.

— Чүү кончуг уйгужу кижиг сен. Че, даштын кажаада хойларны көрүп каалы — деп, орунум баарында бир-ле кижиг мени отгурарга, серт дээш, эттүп келган мен.

— Ой, кым сен? Канчап кирип келдиң? — деп, девидей-ле бердим.

— Оожум, оожум. Аваң, ачаң огтуп кээр. Эжиңер ажык болду. Сени дүүн ышкаш бижиттиниң, номчуттунуп олур ирги бе — дээш, соңгаң бакылаарымга, көзүлбес боорунга, эжиңерни тырттарымга, ажык боорга, аяар кирип келдим — деп, Кара-Кат тайылбырлады. — Че, кеттиниң ал, үнээлем. Даштын айның чаражын көр даан, он беш — диди.

Эпчоксунуп турзумза-даа, кеттингеш, үнүп келдим. Даштын, шынап-ла, айдыңы аажок...

Хой түлүктей берген болгаш, кажаада төрүүр хойларны дүне албан көөргө, эки. Чаа төрөөн хойлар хураганның хозуп кааптар, азы албыктыр базып-даа аарлар. Барып көргенивис эки болган — элөөн хөй хураганнапкан. Төрөөн чаш хураганның биле хойларны аңгы кажаалап кааш, шору доруга берген хураганнар кажаазының азында сизгенге кээп, хананы чөлөндир олуруп алдывыс. Кара-Кат бодунуң эш-өөрүнүң, ада-иезиниң, чангыс классчыларының дугайында солун төөгүлери даң аткыже хөөрөөн. Ооң хоюг, далаш чок, чымчак үнү меңээ эргеленчиг дыңналзажок:

— Удуп калдың бе? — дөөн айтырыыңга харыылавайн, удуучааңнай берген мен.

Кожам кезек ыыт чок баргаш, мени дыңзыдыр куспактап алгаш, чаагымны кандайы кончуг чыттап кагды.

— Мен сени бир дугаар-ла көрүп кааш, соңуургай бердим — деп сымыранды. — Бээр менче көрнүп алам.

Ыыт чок чытпышаан мен, тынарыңдан безин коргуп, шимчеш-даа диведим. Мени шынап-ла удуп калган деп бодаан боор, мени кужактап алган чыткан холдары чаагымны суйбап, чоорту хөрээмде келди. Та кандыг хуулгаазың, мен оолдуң тыныжының изиин эскерип, кулактарымга кижиргенчиг апарып, шимченген, одунган кижиг өттүнүп, оолче көрнүп, ону куспактап алдым... Ам арыннарывыс барык-ла үскүлөжип келди, ынчалза-даа мен «удувушаан» мен. Мени ам бир чыттап каар боор дээш, манагзынарымга, оом чаактарымны суйбап кааш, мени улам

дыңзыг кужактап алгаш, шимчеш-даа дивейн чыдылкан. Бүдүү көөрүмге, удуваан.

— Аваң суг оттуп кээрге, уруу чок боор, кайгап каарлар, че, оттуп кээр сен бе, даң адып келди — деп, мени оттура бээрге, караам көрүп келген мен. — Дыка эки удудуң, шимчеш-даа диведиң. Сени доңурбас, оттурбас дээш, кызыттым. Кажаага хонуп чораан сен бе? — дээш, хүлүмзүрдү.

— Чок.

— Ынчеш демдеглелиңге бижип ал. Хойлар, хураганнар база бир тенек оол-биле кыштагга кажаага бир-ле дугаар хонган мен деп. Уруглар демдеглел кылырынга ынак ийик чоп — диди.

— Сен ону канчап билир сен? — дидим.

— Чүнү?

— Уругларның демдеглел бижиирин аан.

Ол мени куспактапкаш:

— Хорадай бердиң бе? Черле билир мен. Мээң дуңмамны көөрге, шүлүктер, ырылар бижип чоруур кыдыраажы долу. Хүннүң чыгыы демдеглел бижиир чоржук — диди.

— Чок. Хорадавадым-даа, сени база демдеглел бижиир оол-дур деп бодадым — дидим.

— Мен демдеглел бижип билбес мен. Бижиир-даа болзумза, кым-даа номчуй албас. Частырыгларым көргөш, башкыларым коргуп турар, өөрөний албас-тыр мен ийин — дидир. — Бүзүрээр сен бе?

— Чок.

— Кажан бир чагаадан бижиир мен, харыылаар сен шүве. Че, тура халы. Тонуңда сигенни кактап кааптайн, аваң суг кончуй бээр.

Мени тургузу тырткаш, тонумну кактап-кактап:

— Ынчеш база чедип кээр мен шүве, үнүп кээр сен. Үнүп кээр сен бе? — диди.

— Та билбес мен. Уйгум кээп тур — дидим.

— Мен сени канчанмадым-даа чоп — дээш, сегелимни көдүрүп, арнымче топтап, ошкаар деп баарга, үнө халаан мен.

Бажыңче аяар кирип келгөш, шакты көөрүмге, беш шак ажып турар. От салып каан. Орнумче бут баштап эрте бергөш, шимээн үндүрбейн, чыдылкан мен.

Хүнзедир сагыжымдан Кара-Кат үнмээн. Баалык ажыр бүдүү көргүлээр мен. Жежээ хураган ыдып, орайга дээр кажаадан үнмедим. Сагыжым бир-ле кижиге манап турар. Кажаадан үнгөш, бажыңче кылаштап ора, сактырымга, артымдан бир-ле кижиге куужактаптар ышкаш...

Мээң удуп турарым артыкы өрээлдин соңгазын аяар соктаанындан оттуп келдим. Соңгага чоокшулап келгөш, айчырынгга Кара-Катты танып калдым. Шақты көөрүмгө, үш шак.

— Ачам ашак суурже айбылапкан, эртежик хап кээр дээримге, чорук аайлашпайн туруп берген. Угбам суг хонуп ал деп турда-ла, үнүпкөш, аал четкөш келдим — диди. — Мени манадың бе?

— Ам чоп соокта дүне кел чытканың ол ынчаш — деп харыыладым.

— Сеңээ чедип кээр мен деп аазап каан болгай мен. Чаа төрөөн хураганнарывыска бараалам че.

Мени куужактап алгаш орага, чүрээниң согуунуң дирттилээри аажок.

— Чүрээниң согарын але.

— Сени көөр дээш, далашкан чүрек-тир. Дуу үзүкте хойкежи чоорган бар, эккээин бе, шугланып аар бис — диди.

Сактырымга, сириңейнип доңуп турар ышкаш болган.

— Эккел даан — деп кагдым.

Чүглө шуглак эвес, бичии кудус база сөөртүп эккелди.

— Хураганнарны көөр чүве бе? — дээримге,

— Ажырбас, даң бажында көрүп каар бис. Ам бичии чыдаалам — дээш, мени белеткеп каан чыдынынче чедип алды.

— Мен чүдек оол-дур мен бе?

— Сээң таныжың бар бе?

— Чок.

— Ам чоп кыстар куспактап турар сен, өөренип калган эвес сен бе? Азы мени шенеп тур сен бе?

— Чок. Хорадап турар болзуңза, буруулуг болдум, че.

Ынча дээш, оглум ыыт чок чыдыпты. Мен база ыыт чок. Аза-муна ошкаашкыннар соонда хүрешкөш, шаам төнө берген. Салбарарып калган ужу-бажым эдип алгаш, тургаш, бажыңымче базыптым. Оол шимчеш-даа дивээн. Бажың эжиин чүглө тырткалак чорумда, дирт-дарт маң-биле келгөш, холумдан тудуп алгаш:

— Ам бир ужуражыылам, мен ийи хонгаш чедип кээр мен, эртен хой үлүү — деп, сымыранды.

— Чедип кел даан — дээримге, мени так кужактапкаш: — Хо-радавадың бе, четтирдим — дээш, аьдынче маңнап чоруй барды.

— Каяа чордуң, уруум? — деп, авам аяар сымыранды.

— Даштын хой көрүп чордум.

— Ачаң көрүп-ле каай, соокта.

Ийи хонуктуң узуну, ийи чылдан узун болчук. Кара-Кат эртежик чедип келген, көөрүмге, шевергин кылдыр кеттинип алган. Кажаага хураган ыдып кежээлээн бис.

— Чылыдыр кеттинип алгаш, чедип кел, мен чааваң сугга олуруп-олуруп кээр мен — диди.

Авам суг көрбээнде, чылыг тонну эжикке азып кааш, бүдүү үнүп келдим. Ай — чээрби ийи. Ам удавас дыштанылга төнер.

— Мен сенден дыка кортум, бо-даа мелегей оол-дур дээш, мени тоовас ыйнаан дээш...

— Мен ам удавас, каш хонгаш, чоруур мен — дидим.

— Билир мен — диди. — Сенден бир чүве айтырайн, хорадаар сен бе?

— Чок.

— Сени кудалап бериңер деп авам сугну дилээр чоор бе?

— Мен өөренип турар шей мен.

— Ажырбас манап аар мен.

— Мен улаштыр өөренир мен.

— Каш чыл?

— Беш-алды, чеди чыл.

— Ындыг үр канчап өөренир чүвөл?

— Азы та, билбес мен.

— Сээң школада таныжың бар бе?

— Чок.

— Сонуургап турар кижич?

— Чок.

— Мен шериг баар мен, чазын. Сеңээ чедер мен шүве.

Назын халыыны чүге-даа чагыртпас. Бо каш хонукта бот-бодундан ыятчып, бот-бодун шенежип келген аныяк чүректер чайгаар-ла дүлгээзинниг дүннүң элзединге алзыпкан...

* * *

Кышкы дыштанылгавыс төнгөн. Суурже кирер деп бирги классчы дунмам-биле белеткенип турган бис. Сөөлгү хүнде кожавыс оол, Кара-Кат, кырлаң ажыр аьдын мунуп алган, тоолда чүве дег, ак шаң апарган халдып келген.

— Өөреникчилерни үдеп каар дээш келдим — деп аьдындан дүшкеш, чанывыска келгеш, менче чиге дорт көрүп чугаалады.

Мен оон ындыг дорт көрүжүнге шыдашпайн, карактарым дестиргеш:

— Чоп кончуг шаап келдиң? — деп айтырдым.

— Силерни-даа чоруй баар ийне дээш, далажып чордум.

* * *

Час дүшкен. Кыштагга ол таварылга сагыжымдан үнместээн.

Школага бир-ле чапсар үезинде чаңгыс классчым уруг маңнап келгеш:

— Даштын бир кижиге сени айтырып тур — диди.

Маңнавышаан үнүп келгеш, көөрүмгө, ийи оол тур, ырактан танываан мен. Оолдарның бирээзи менче кылаштаптарга, аман танып кааптым, кыштагга таныжып алганым оглум Кара-Кадым. Арным кызып, ыядып, чүрээм дирттиңейни-ле берген.

Кара-Кат хүлүмзүрээш:

— Экии, кандыг өөренип тур сен? — деп айтырды.

— Эки-ле — деп кагдым. Оон ыңай чугаалаар чүве тыппадым.

— Шериг бадарым ол — диди.

— Аа, хөй кижиге силер бе? — деп, чугаа ужуктап сонуургадым.

— Чыргакыдан хөй эвес бис — деп харыылады. — Чагаадан бижиир сен шүве.

Ыйттаар чүве тыппайн турумда, коңга мени камгалаан дег, эде берди.

— Эки шериглээр силер че — дээш, маңнап чорупкан мен.

Ам бодап чоруурумга, ол шеригже меңээ «үдеди» келгени ол болган. Аңаа ол чүүден чугула турган боор.

* * *

Күзүн школаже барып шыдавас апарган мен. Авам, ачам, мени кээргээннери ол боор, ол-бо кончуп, сургап кижизитпээннер.

— Ам канчаар, болган чүвени, уруум — дээш, авам кежээки школаның башкызы-биле чугаалашкаш, аңаа кирип каан.

Шериг чагааларны алгылаан мен, ынчалза-даа аңаа чаңгызынга-даа харыылап диттикпээн мен.

Кежээки школаны доозуп алzymза-даа, улаштыр өөренир аргам чок болган. Бакка бак улажыр дээни ышкаш, кезээде мени билип, деткип чораан кээргенчиг авам, ачам удаа-удачок болганнар. Авам каттап чораш, хан базыышкыны улгаткаш, өггө шыдашпаан, а ачам ооң соондан үр-даа болбаан. Чааскаан дуңмаларым-биле арткаш, хөйүнү бодап, «Мен-даа канчаар, оода дуңмаларымны өөредип алzymза» деп шуудунга кире берген мен.

Бир чайын Кара-Кат-биле суурга таваржы берген бис. Дамна узап, шилгедей берген чораан. «Угбам-биле өөңерге баар деп белеткенип тур бис» — дээрге, шын-на сеткилим-биле удурланып, ынатпаан мен. Өскүс-чаңгыс дуңмаларым хөй, кара чааскаан бора-бүдүн чурттап орарымдан, аңаа бодаарга улугзуп калганымдан ыяткан мен.

— Уруувусту мен карактап, азыражыр мен. Оода кээп азыражып чоруурумну чөпшээрер көрөм — деп, дүне када бичии эзирик келгеш, ыглап ора, чугаалаарга, бодум база хөлзеп, бо эрте берген үелер дургузунда ынак кижим-биле канчаар ужуражырымны, чүнү чугаалаарымны шээжилеп ап чорааным мени ооң-биле ам бир дүн эрттиреринче албадапкан. Ооң чаагында бичии сорбуну танып, суйбап, эрткен үевисти сактып, аңаа эргеленип, уруумнуң адазының таныш дер-чыдынга таалап хонган мен.

Ооң шеригге тургаш, таварышканы каттырынчыг үелерин дыңнап, каттыржып, бодумнуң чааскаан канчаар хилинчектенип, уруум азырап турганымны чугаалап — ыглажып, чуртталгавыста база бир уттундурбас дүннү эрттирдивис...

* * *

Дуңмам кудазынга чораштың, душ бооп таваржы берген бис. Кара-Кат соңгаар бир-ле хоорайга дээди эртем чедип алгаш, өгленип алган болган.

— Кандыг чурттап чор сен? Мен сени мынчага чедир уттуп чадап каан-дыр мен ийин. Кыштагга «Сени чаңгыс көргөш, сонуургай берген мен» деп чугаалаарымга, сен удуп калган,

дыңнаваан болган сен. Ол хүнден эгелээш, мээң чүрээмде үргүлчү чораан сен, өлгүжеге чедир сени утпас боор мен. Чуртталгада шынап ыңдыг боор деп чүвени билбейн-даа чордум. Сеңээ черле таваржы бээр боор мен деп идегеп, бодап, сагыштап чораан мен. Чүнү сеңээ чугаалаарымны база боданып чордум. Сен мээң бир дугаар ынакшылым бооп артып калган сен — ынчангаш, уттундурбас болган. Ам үш дугаар ужуражып келдивис, орус улустуң чугаазы-биле «Бог троицу любит» дээр ийикпе, моон соңгаар та ужуражыр бис, та ужурашпас бис. Бөгүн сени көрүп кааш, дыка өөрдүм, өскерилбээн-дир сен, биеэги хевээр. Шагда-ла кыштагга көргеним дег хевээр-дир сен. Кыска-даа болган болза, кады эрттирген дүннеривис меңээ уттундурбас, мени буруудатпайн көр — дээш, шагда бичиивисте, кыштагга дег, менче тулдур, карактарымны чалдандыр көргөш, улуг тынгаш, холумну дыңзыг тудуп каан. — Эки чурттап чорзумза-даа, сагыжым саарзык дийн, оода мону бодап чорам...»

Бо ужуражылга соонда, чүгле үш хонганда, ол айыыл-халапка таварышкаш, кижилер холундан барган...

* * *

Шагда болган бо болуушкун мээң хөрек-чүрээмни өйлеп-өйлеп хөлзедип, амы-тынымче халдап келген дег апаар... Кожавыс чораан оолдуң чуртталгазының элекке үстүп калганынга мен буруулуг ышкаш кыннып кээр мен... Чүрээмге аарышкылыы кончуг апаар. Ындыг үелерде кымга-даа көзүлбейн, кымга-даа ыыттабайн, суурдан ырак эвес кыштагга четкеш келиримге, хөрээм хозап келир.

2008 ч.

Алдын-оол ДАРЖАА

САЛЫМ ДЕМДЭЭ

(Уланчызы. Эгези «Улуг-Хем», № 3-те).

Данил-биле ишкээр бажың септей бердивис. Даай-авам бир муң акша берген, амыдыралыңар башкарып алыңар, уругларым, дээш, кара чемодандан дөрт чүзүн дораан-на уштуп берген, артканын кассадан уштур, хереглээн шагында-ла чүгүрер мен дээн. Кадайның «чүгүрер» дээнинде кочу-даа чок, ынча дээни таварылга-даа эвес. Данил-биле бис ийини шын-на сеткилинден ээ көргени ол. Ынчалдыр даай-авам мени ядыы эвес душтук кылып кагды. Мээң-не сагыжым болза улустан дора эвес куданы ажыдар. Чүглө Данил ынавас-тыр. Ооң төрөлдеринде огулуг кижиге чок, боду ам-даа бут кырынга туруп албаан, буянный иевистиң белээ-биле хөй хөгледиривиске эпчок боор дээр-дир. Даай-авам мээ каттыжар эвес, Данилдиң талазынче чая базар.

— Улуг улустуң аксын дыңнаарга безин, кижиниң угааны немежип кээр чүве-дир ийин, агый — деп, бир-ле катап Данил чугаалай-дыр; ооң ол «агий» деп сөзүңгө дыка-ла хөңнүм чок, аксының эптии медээжок боорга, кулак кызып эрттирер кижиге мен: «Агий» деп сөс мени дырышкак куу курьяк, хаан, ноян кижиниң шынчы эвес кадайы, эжелекчи бүрүзүнүң-не декти мурнай ээлээр үвү хевирлиг көргүзүптер ирги бе дээш, ындыг кижиге мен.

— Чүү улустуң чугаазы боор ол, ноян? — дидим.

— Чоннуң эң-не хүндүлүг дээн кижилери бурган чыгыы буянный дижир чораан, агый — дей-дир. — Көөрге, көзүлбес деп болур, ындыг кижилер ол хире хаая көстүр, а ашкан аксы

чонга дыргын тараар, мээ-медерелинге шаккыңайны бээр-дир ийин, агый.

— Ол бурганнар чүү деп чарлык болчук ирги, ноян?

— Кижн кыжырбайн көр, агый — дей-дир. — Сен кыс кижн-дир сен, ырак-узак чорук бодаар эвес сен, сээ ындыг-ла ыйнаан, а меңээ бурганнар-дыр-ла.

— Ийет-ийет, ноян.

— Кежик-оол чогаалчывыска алдар-аттыг аалчы кээп чораан дижир-дир, агый. Олар иелээн алаакка тыва чоннуң төөгүзүн, араттың ыр-тоолдарында эң үнелиг чүүлдерни чугаалашкан-дыр, агый. Ол болза чоннуң национал сагыш-сеткили-дир, агый. Национал овуру. Ол чүүлдерге чүдүп чоруур болза, кижн черле адын салбас, бүзүрели чырык болгаш аажы-чаңы турум болур чүве-дир, агый. Чогаалчывыска чоргаарланыр-дыр мен.

Данил-биле маргышпас мен. Ол чүнү-даа этсин, чүзүнге-даа чүдүзүн, бодун боду билзин. Мени ол хүндүлээр, бодунга херектиг кижн деп үнелээр, алызындан бүзүрээр кижн-дир, меңээ оон хөй буянның херээ чок, ол безин үнелеп четпес улуг буян; амыдыралым эгезинден-не бодум ышкаш өскүс-чаңгыс амытанга душкан чолум-дур ийин. Кежиим.

Септеп алган бажыңывыстың шалазын чуп каапкаш, чанып ора, Нюрага ужураштым. Буду каң-кадык болганын, меңээ танцылап, «аскак-кадайлап» тургаш көргүстү. Оон тыныжы-биле мени хөмө тынып, кулаам үдүн бакылап алгаш, элдептиг чүве чугаалады.

— Ол Данил деп чүвевис дүкпү-дүр оң, уруг — дей-дир. — Көк дымаа. Азымал-дыр оң.

Харлыгып кагдым. Нюра хөөрей бергенде, доктаадыр арга турар эвес. Мээң харлыга бергенимни-даа эскербейн, мени уланчызын четтикпейн манап тур деп билип алгаш, чараазын сыыртына-сыыртына хөөреди эвеспе.

— Эмнелгеден дургуннап үнүп алгаш, хоорайга базып чор мен, уруг — дей-дир. — Канчангаш-ла көрүптейн дээримге, Данил машиназы-биле эртип бар чор. Чайлыг сен бе дээримге, чайлыг мен дидир. Оон арага садып алгаш, хем кыдыынче халдып кире бердивис-ле, уруг.

— Шу де! — деп, сонуургааш эвес, бодумну кандыг бир байдал-биле оожуктуруп алыр дээш, алгырыптым-на.

— Аныяк эжим-не-дир. Көк эжим далдап каапканда чүзүн тоор деп мен, шенеп көөр-дүр деп бодаан чүве. Өшкен одаг, өлүг өкпе болду. Бичиилеп чанагаштанып каапкан-дыр мен ийин, уруг, мырыңай. Эзириимге сылдап алгаш, куспактап-даа, ошкап-даа шаг болдум. Тендирип ушкаш, сылдаглап туттунуп, кырымче тыртып-даа турдум. Соок ханныг чүве чорду, уруг. Балык ханныг. Хей-ле черге шүүдеп үндүм. Адым үндүрер частым. Хем кыдыының өл-шыгынга аарып шаг болур частым.

— Оон?

— Оон чүү боор — дей-дир. — Хоорайже ээп келдивис.

— Меңээ шенедип албайн чыткаш, канчап бодуң шенээр бодай бергениң ол боор, эжим? — дидим; мырыңай пат апарган кижини мен, чугааның түңчели-биле өөрүп, деткерлип келдим, хөңнүм сергеп, баштаам төктүп тур; чылдагаан чокка үеннексээм-даа кээр.

— Ол чүвевишти шенеп көрүп кааптым, эжим — дей-дир. — Мээң бодап турганым дег болган болза, чырык чер кырынга херээжен чон артпас турган боор. Кончуумну көрөм, уруг, хей черге коргуп чораан ышкажымчыл. Ана, кижини каткызы кээр.

— Ылык-кы-кы-кы! Кандыг боор чүве-дир ынчаш, эжим?

— Ажырбас, ажырбас, көрө бээр сен, уруг — дей-дир. — Баштай хөлчөк кортум, аарзынга, шавыштыр курлу берген мен, оон ол кижим сынымны эде тыртып алыр чорду. Ол-ла, ооң соонда эмдик аът дег мөөп турар апарган мен. Данилди безин шенексей берген мен.

— Честей-оолдуң ады кым боор?

— Болат-оол дээр-ле чорду, уруг. Институт дооскан башкы кижини-дир. Ийи чыл ажылдаан. Менден чеди хар улуг — дей-дир.

— Ажырбас, ажырбас, эжим, улуун чоор сен — дидим. — Тока дарга биле Анчымаа дарганың аразы он хар дээни кай.

— Хой кадарчызы акым бар-ла дээр чорду, уруг. Айтыртыр мен дээр... — дээш, Нюраның думчуу шүш диди, сөөк салаалары-биле туткаш, сиңмирип алды. — Көөр ыйнаан. Меңээ хамаан чок. Мегелевес-ле болгай, башкы кижиниң өөнге, халас-даа болза, туруп аар мен.

-- Канчап таныжа бердиңер ынчаш, эжим — дидим.

— Баштай башкы-бышкы киж и деп-даа билбедим, коридорга чолдак киж и кылаштап турар чүве чорду, уруг. — дей-дир.

— Кадаңымаар, карактары кончуг хоюг, тоолай караа деп чаптанчыг. Оон чугаалажы бердивис. Оолдар-биле ойнап хурежип тургаш, чодазын сыккан киж и чорду. Бо-ла-дыр бо, уруг, танышкан, чоокшулашкан, бир дүне улуг эмчиниң кабинетинче оорлап кире берген, бо-ла-дыр.

Адаарганчыг болду, Болат-оолдун төрелдери Нюраны айтырар дээн, оларга бүгү чаңчылдар сагыттынар, ынчанмыже Нюра ону чедир үнелеп шыдавас; Данил биле бис чоннуң чаңчылдарынга кайывыс-даа чүдүүр бис, ол хиреде сагыыр шинээвис чок.

— Бо-ла-дыр бо, уруг — деп, Нюра эктин чайып тур. — Билбес чүвеңге таваржы берзинзе, угбаңдан айтырып ап болур сен.

— Мен база «угбаң»-на болгай мен, эжим — дидим.

— Ылык? — дээш, Нюра өрү шурай бергеш: — Кай, шынап-ла ындыг чүве бе, уруг? — дээш: — Кандыг болду ынчаш? — дидир.

— Анаа-ла — дидим.

— Кай, аарбадың бе, уруг?

— Чок.

— Бичии-даа бе?

— Ийе.

— Орта эвес чүве-дир аа.

— Амдыгаа чедир ужурун черле орта билбедим, эжим — дидим. — Экизин-даа билбедим. Багай-даа эвес чорду. Данилгеле тааржыр болза, мен бодум канчаар ийик, мен ону, ол чүвени.

— Данилге?! — дээш, Нюра мээң өштүмнү аарты шымчыпты. — Дем-не чоп чугаалавас киж и боор сен, уруг? Чованчыын ай! Хинчектин ыңай! Ам силерниң арныңарны көөр арга чок апарды ышкажыл, чорууон ыңай!

— Эдипкен аксыңны ээлдирип аар аргаң бар эвес, эжим — дидим. — Эрткен чүве эрткеней эрткей-ле.

— Сен хорадавас киж и сен бе?

— Чүү дээш хорадаар киж и мен? Эжимниң сээң ак сеткилиц дээш бе?

— Сен база бир шуут киж и-дир сен ийин, уруг. Чораан

бодуң-на бо — дей-дир. — Мен-не болзумза, шыдавас мен. Болат-оол-биле бистиң аравысче чуглур чудуктарның шуптузунга чанчык дүшсүн, шуптузу хаг дег хыл кагзын дээр мен.

Данил-биле бистиң бажыңныг апарганывысты дыңнааш, Нюра биске байыр чедирип, куспактап, ошкап турду. Ооң сөөк салаалары Данилди база куспактап турганын бодаарымга, чүрээм саргыыр, кылыым хайныр; эжимниң амырап турарын көөрүмге, сеткил өөрүүр, баар чылыгар; ол ийи чөрүлдээниң чидиг бизеңин арай боорда шыдажып эртип тур мен. Бир-ле номда: «Бичии оол баштайгы тиилелгезин чедип апкан» деп домак сагымга кирип турду, ону бичежек шартагар кара үжүктеринден бээр, сактып тур мен. Ам канчаар, сагышты өнемчидип, көзөп болбас, чагырар, чазаар апаар. Нюра чангаш, чазаттынып алгаш, Данил биле биске дузалажыр болду, а мен өөмде хевим солуп алгаш, Жежик-оол акый сугларны кежээ сес шакта келир кылдыр чалап каар дээш, даай-авам сугже чүгүрүптүм.

Хайлыг чүве ийин, Жежик-оол акый Кызыл чоруткан болду. Сиилиңмаа угбай сураглыг чогаалчыны адааш, эжин ол кыйгырты берди, маңаа бажыңга арагаладып шаг болган улус бис. Чүү шоолуг дузалаарыл аан, альманакка үш-дөрт шүлүк кызып каар ыйнаан диди. Маңаа метпектелдир ижиپ турбажыктар бе, оон өскезин билир чүвези бар эвес, ол Жежик-оолдуң-даа, диди.

— Энир келирде эзири улуг-дур бе, угбай? — дидим.

— Элээр келдилер. Маңаа аптылар. Ол чогаалчыны автобуска пат боорунда олуртум. Жежик-оол канчаарыл ол, шупту аңаа болчурлар ышкажыл. Керттик-оол чүве болза — тебе, кемниг-ле чүве болза — мен, хилинчектиг кижидир мен ийин, багай бодум түрөп-ле үнер.

Угбайга сөглээр сөс тыппадым, чүвениң алыс шынын билиримни чугаалаары артык-даа, ындыг чай-даа чок болду; дашкаар үнүп келгеш, бажым дескинип, дүжүм бе, дүлүм бе деп кайгап турдум.

Даай-авам сугга келиримге, Нюра шагда-ла чедип келген олур.

— Дамчыыр чугаа, далай чалгыы, берге-ле-дир, уруг — дей-дир — Анаа чыткан дашты безин аңдара чалгыптар-дыр, ии-дадай!

— Чүү дашты аңдара чалгыпчык ирги, эжим?

— Район төвүндө тарай берген чүве-ле-дир, уруг. Бистиң суурнуң куда эрттирери үен болган-на дижиб тур. Чогаалчы Кежик-оолду безин кижиге санапас болган дижиб тур. Кижилер ооң бодун таныыр эвес, чүгле чогаалын шымдыланып номчуур.

— Кончуун аа, эжим — дидим; автосадыг чолаачызы оол биле райпода бараан үнелекчизи уругнуң кудазы деп билип кагдым, энир эрикке арагалаашкынга үнген чугаа-ла-дыр деп база билдим; ындыг үш-үдүрүм чугааларны га чүү кижитарадып турар чүве, ооң кадында чамдык даргалар аастан үнер хейинге харысалга чок болур чүве-дир бо.

— Кончуг-ла чүве-дир ийин, уруг — деп, Нюра хөлзевишаан. — Ол аныяк өг-бүлени чүүл-бүрү «дидир-дидир» дужактады-ла. Оларның хеп-хенертен баяанын ам безин шагдаалар сонуургай берген дижилер-дир. Халап-халап.

Данил ап четти. Нюра сандайындан ок кадалдыр тура халып, маңнап ыңай болур часкаш, бажы халайып бады баргаш, дедир олуруп алды.

Данил ырактан мендилешкеш, боларның кадыы чазалган боор аа деп, Нюрадан сонуургады: чоруун чугаалап чоруй, эзириинде боларның чаңы чаптанчыг, мырыңай чаш уруг апаар улус чорду ийин деп кагды; оон менден бажыңывыс ажылын сонуургааш, Нюрага боларның келгени дыка-ла өөрүнчүг-дүр, Көктүң эштери кээп-ле турар болза, биске чурттаары солун болур, чүс акшаның орнунга чүс өңнүк кедилиг дигиледи.

Кезек када чугаалажып олургаш, үнө чүгүргеш, даай-авамның чылды салгаш, арттырып каан быдаазын кирип келдим.

— Данил, даштын шай чылый берген боор — дидим.

— Ужуп үнүптүм, агый — дээш, күжүрүм бурт диди.

Хлеб кезип, тавактарга быдаа кудуп тур мен.

— Кемниг чүве-дир ийин, уруг — деп, Нюра ам-даа эгенмишаан. — Багай чүвени үүлгедири белен, балап каары дыка-ла берге. Аарышкылыг-ла-дыр.

Данил изиг доңгуузуун кирип кээрге, үжелээн олурупкаш, чөмнени бердивис. Бистиң амыдыралывыста-даа нарын чүү боор ийик аан, бөдүүн кижилерниң, активис бүдүн, хырнывыс тодуг, эптиг-демниг, өөр-өнер чоруур болзувусса, ол-ла-дыр, оон

артыкты күззэн херээ-даа чок деп бодап олурдум; чон аразында хүндүткелдиг, бөдүүн кижилер турары база-ла ужурлуг, бөдүүн кижилер чырык чижектерге өөрениксээр, чон аксы ол чырыктарны сагынганы-биле болур-дур деп база бодадым.

6.

Тайгазы чоок болгаштын, бистиң суурнуң агаары өл болгаш соок, дээрден булут ыравас. Булут адаанда бүгү амыдыралывыс база кара булуттар дег үстүп-частып, холужуп-бүлүжүп, түүлөжип турар. Ынчанмыже булуттар кезээде булуттар, а салымнар кезээде салымнар. Сөөлгү алды чылда ону медээжок-ла эскерип келдим. Каракка көзүлдүр-ле өскерлиичел булуттар безин доктаамал чурумалдыг, а амыдырал адагаш дег ханы дөстүг. Аксым кежииниң алдын өргөн сылдызынга бүзүрей бердим. Чогум аас кежи боду кончуг сорунзалыг болур чүве-дир, солун дүш-биле дөмей, ам-даа солун-на болур болза, ам-даа эки-ле болур болза дээш, кижиниң чилбизи хайныгып чоруур. Аас-кежииниң быжыг дөзү чон аксында, азы өскээр чугаалаар болза, улуг-биче, таныыр-танывас, ыракта-чоокта кижилер сени өрү көдүрүп чугаалажып, чок болза йөрээп дээр чүве бе, чоруур болза, аксың кежи быжыг дөстүг болур, ажыл-амыдыралың аайлажып, алыс чүрээң дидим чоруур.

Өөвүске үнер-кирер чонувус-даа шыргай-ла.

Кежик-оол акыйны чалап эккеп, шайлатса деп каш-даа катап чугаалашкан бис, алды чылда аайлажып чадап калды. Ам-на Данил садыг чанынга көрүп кааш, эдертип эккелди. Бо алды чылда Сиилиңмаа угбай ону ийи катап хоскан, чоокта чаа үш дугаарында олуржуп ап-тыр. Ам ол угбай район төвү чоруткан болду. Кежик-оол акый чааскаан келгени бо. Хоюнда кармандан бичии мыйыс дашка уштуп эккелгеш, чода тудуп, үргүлөпкеш, келбейн-келбейн чорааш хенертен кирип келгеним дээш, дуңмаларым деп-деп, Данилге ийи холдап сунду; нояным дис кырынга олурупкаш, айыс алгаш, ийи холдап хүлээп алды; ону та кайыын көрүп алган чүвези ийик.

Бичиимден бээр-ле Кежик-оол акыйның арнын черле орта көрүп чадашкан кижини мен; уйгу-дүшке кирги дег, уруг-дарыг коргутку дег деп, анаа ынчаар билир-ле чордум, а ылаптап

көрүп көрбээн кижиге мен. Ам назын шуудай бергенде чүү боор, удур көөрүмгө чалбыышка аксы-мурну шупту ылбыраан хевирлиг, алдыы эрни биле сегели, үстүү эрни биле думчуу тудуштур экирээн, чоогундан көөрү берге-ле чорду.

Данил аалчывысты столче чалады, олар ында шыдыраа ойнай бердилер, а мен чем кылып кириптим.

Удаваанда чем болу берди. Кежик-оол акый ӨГНҮҢ ХЕРЭЭЖЕН ЭЭЗИ БЭЭР-БЭЭР дээш, мени столче кыйгырды

Баштайгы дашканы ол көдүрдү.

— Силерде шупту чүве четчир-дир, дуңмаларым, улуг кижилериңер йөрээген-не боор, мээң йөрээлим мындыг болур эвеспе — дээш: — Бо кызыл-хүрең шаланың кырынга бичии бопуктар дөйт-дөйт кылдыр чүгүржүп турар болзун, өршээ хайыракан — деп кагды.

Бут кырынга туруп алгаш, көрүп турарымга, Кежик-оол акыйның оң холу база өртең, оозунуң салаалары эзилгеш, каткан чук дег, дүрзүнчүү кончуг кылдыр тудуштур экирээн болду Ону көргөш, сөөгүм сирилээн-даа ышкаш, бүткүр бодум дургаар курулган-даа ышкаш, ооргам куду чымырткайнып, эмиглерим допшуларындан суг дырыңайны берген ышкаш болду.

Үлүгнү эр улус ижипти. Мен амзааш, салып кагдым. Оон база-ла паштаны бердим.

Данил дорту-биле дилээр аайын тыппайн, азы дидинмейн дээр чүве бе, уткалыг көрүптерге:

— Чогаалчымны черле айым дивес мен, дуңмаларым — деп. Кежик-оол акый, келдирлеп чоруй, эгеледи. — Дем чаа багай чүве сомнап каан кижиге мен, ам-даа хоюглаар чүве, эдип-чазай аарак дыңнап, ээ болур силер, көрүңерем.

Ынча дээш, элээн-элээн келдирлей кааптып, шедиргеленчек үн-биле шүлүүн кыйгырып кирипти:

Ээзи чок эник көргөш,
Эмин эртир хөңнүм өйдү.
Эң-не буктуг амытан дег,
Эрээ көрүп хинчектендим.
Кажан, кымның октапканы
Сагыш чазаар чылдак болбас,
Хайлыг хейниң буруузу дээш

Яла хүлээр нүүрүм бар.
Экини, бакты элээн көргөн
Акший берген назынымда
Эник ытка буян тудар.
Аргам барын бадыткадым.
Акал, Акал, менден кортпа,
Аргаланчыл чурттай бээли,
Өскүс деп сөс ажыг уржуу
Өртемчейге турбазын дээш,
Өлчей хүнүн, кежик шагын
Өйлөп-өйлөп ырлажылы.

— Оош! — деп, Данил магадады. — Ындыг эвес дээр болзуңарза, буруулуг болдум, чогаалчы — дээш, менче көргөш: — Адыштан часкап каар бис бе, агый?— диди.

Часкап кагдывыс.

Кежик-оол акыйның ол эник ыдын медээжок-ла кээргедим. Чогаадып каан чогаал-дыр деп билзимзе-даа, ол эник сагыжымдан ыравас, кээргээштиң, караам чажы туттунмайн, төктүп турду.

Аалчыны медээжок-ла хүндүледивис. Данил оон базым-даа адыра баспайн, караан углаан чүве бүрүзүн төөгүлөп тайылбырлап, холу угланган чүве бүрүзүн ап берип кежээледди. Оон иелээн үдээш келдивис. Акыйның ийи талазындан чедип алгаш, аалынга чедир селгүүстедивис.

— Өгдө от салдынмаан боор ийин, дуңмаларым — деп, Кежик-оол акый кемзинип сөгледди. — Кадай турда өске өйдө кирип шайлаарыңарны чалап каайн.

— Ажырбас-ажырбас, чогаалчы — деп, Данил дегийт-ле ындыг. — Аныяк улус болгаш, арагага алыс сундувус кошкак. Силер харын чиик-чаагай ноюрзап алыр силер көрүңерем, чогаалчы — дээш, карманындан бир шил арага ужулгаш, ийи холдап сунуп бараалгады.

— Ок, ок даадым! — дээш, Кежик-оол акый каттырыпкаш, соруктуу-биле хүлээп алды.

— Четтирдим дуңмаларым. Силерниң өөңерге ядыы-чавыс барып киргеш, шыырак балдырлыг бай үндүм, бурган авыралында!

Ээтивис. Суур кырында кара булуттар диргелип тур. Дем чаа-ла шаараш турган чүве. Караңгы. Данил бүзүрелдиг чиик-

чийк басып олур. Ооң чанынга дидимим медээжок, сарыг делегей дүн-хүн чокка чырып турар ышкаш.

Өгге келгеш, мыйыс дашканы Данил, медээжок-ла үр сонуургады. Мен безин бир уйгу апты кааптым.

— Бо дашканың онзазын — дей-дир. — Ийинде өлзей удазынны сиилбээн, иштинде меңгүн эртрине чайырлаан — дээш, мени бөөлдээр-даа: — Оой-ээй, оой-ээй! — дээш, доктаагаш: — Мен чүү деп ырлап тур мен, билип кааптың бе, агый! — даа дээр, ол-ла алгы-кышкызы-биле хамнаарактап үеннээр-даа: — Оой-ээй, оой-ээй!

— Очулдуруп берип көрем, ноян — дидим.

— Ол болза «мен аас-кежиктиг мен», «бис аас-кежиктиг бис» дээн чүве-дир ийин, билдиң бе, агый?

— Билдим-билдим! Билип кааптым.

Ынча дээримге, Данил мыйыс дашкага арага куткаш, мээң эмиг-хавымга кедирипти, соок арага дамдылары төктүп, эмиглерим аразын кижиргендирип турду, а Данил тенектенген бичии оол дег өөрүп, караан менче углааш:

— Чаражыңны аа, агый, мээң тоолчургу алдын даңгынам сен-дир сен — дээш, мени бөөлдеп, ошкап-ошкап, эмиглеримден дырылаан араганы салаазы-биле чода иткилеп ойнады.

— Араганы чүвем дээр бе, ажыг сугну, агый — дей-дир. — Мээң арагам сен-дир сен, мээң эзириим сен-дир сен, агый! Сен-не кады чоруур болзуңза, моондакка боглурум-даа чок, доктарга торлурум-даа чок.

7

Хай болуру карак чивеш аразында.

Эртен чаа-ла Данил-биле кады шайлап ордувус, а кежээ... бертен чаа-ла чанымга хөөрөп орду.

— Силерни аңга дугаар үдеп чораанымны сактып келдим, агый. Даай-аваң сугнуң чанынга аан — дей-дир. — Доктаай дүштүвүс чоп. Сени сегирип алгаш, уу-чаза куспактапсаам кээп турду. Хөрээм безин кижип, ыстап, саргып турду. Хензигден-не туттунуп алдым, ийи дугаар мелегей чүвени дагын үүлгетпейн үндүм, чүге дизе сен меңээ эмин эрттир үнелиг болдуң. Сээң кандыг-даа эртинеден артык үнеңни хенертен билип кагдым.

Сени ам черле хорададып болбас; ам черле белиңнетпейн тургаш, харылзашпас болзумза, бажы-биле ышкынып алыр мен деп билип кагдым. Чаңгыскыя катап үеннепкеш, назыда халактаарын күзеведим. А мээң холумну тутканың!.. Байырлажып турувуста, мээң холумга сээң холуңнуң дегенин кажан-даа утпас мен, катап-катап бодап чор мен, агый! Адыжымга дээр-дегбес дээпкеш-ле, холуңну хирт кылдыр алгаш бардың, а мээң сагыжымда холчугажың адыжымга артып калган ышкаш сагындырды, дүк дег чиик, шаажаң дег хоюг артып калган ышкаш болду. Хондур ону бодап, хондур адыжымга өске чүве дээспейн, эртенинде безин холчугажың изин ошкап турдум.

— Мелегейни сени-даа, ноян — дээш, Данилдин мойнун ээлдир тыртып эккелгеш, эриннерин соруп-соруп ошкап кагдым. Бертен чаа-ла, а бо кежээ...

Данилдин ийи эжи кирип органын кончуг тода билир мен, ооң соонда болуушкуннар шал-бул. Данил чок, орукка машиназы үрели бээрге, эрткен машина дозарга, эзирик чолаачы бастырыпкан деп чүгле ону билдим; ол эртен черле чугаазы хөй болган кижичүве, боттуң хайын мурнадыпкан-дыр, эртир үнелепкен-дир, өскениң туразын соңнадыпкан-дыр, чедир барымдаалабайн барган-дыр, аа халак; кежээзинде ижипкен кижини чорутпас турган-дыр мен деп, база хомудадым; өске болуушкуннар мээң медегерелимге сыңышпайн турду. Бир минниримге, асфальтылыг орук-биле район төвүнче ужуктуруп олар болдум; бир минниримге, эмнелгеде-даа эвес, соок-бажында турар кижичордум. Данилдин көжүй берген мага-бодундан халбактаныпкан чыдар чордум, улус адырып чадажып турду; бир минниримге, кадыг холдар бажымны туткан, аксымче кырлыг шил стакан-биле арага куткан, а мен оптуга-оптуга ишкен турар кижичордум.

Орнукшудулганың ас мурнуу чарыының эртенинде даай-авам сугга оттуп келдим, караам ыжык, бажым бузук мындыг.

— Сула салдынма, уруум — деп, даай-авам чагый-дыр; чон караанга топтук чоруур, баык чүве көргүзүп болбас, чон аксынга чиш октаан херээ чок деп ооң чагыыр чүвези-ле ол болур кижичүве. — Эки эжиңни эки ажаар-ла, уруум. Директор-биле дугуржуп каан мен, школага аштакчылаар сен. Төрээн коллективим ышкакыл, партия учедунда турар черим.

Силиг-оол акыйның дузаы медээжок-ла болду. Хөөржүдүлге чарыгдалының хөй кезиин салбыр алган. Чемге хереглээр ирттер-даа, чартык хааржак хире арага-даа, машина-техника, херекселдер-даа. Арткан араганы чон ийи шилдеп, бир шилдеп чыгган. Анаада-ла эскертинмес, а чонувус арбын — кижги базы кизирт, аът бажы козурт болду. Чоннуң херээ — мөчээнни ажаар, оон чоорту тарап чаңгылай бээр, шак-даа четпес. Кажыыдалдың аар чүүгүн хүн-дүнү-биле кара чааскаан чүктеп эрттирип тур мен. Даай-авам кыраан, ооң чанынга олурарга, муңгаранчыы дам баар, билдингир төнчүнүң тыныжы база-ла чоокшулап олурар боорга, ыңдыг ирги бе. Чаңгыс эжим Нюра бурунгаар өске суур оглу-биле коштунчупкан, чагаа-даа чок, сураг-даа чок. Чажыргаш чоор, чидиригни чиик эрттирип тур мен. Данилди бодаарымга-ла, өөрүшкүлүг, хөглүг, ооң-биле кады чуртталгам төдү-ле чырык хүннерден болгаш айдың дүннерден бүткен болгаштың ыңдыг ирги бе; Данил-биле кады чорумда, дүмбей деп дүмбей турган эвес, караңгының херээ безин чырыткылыг чайнаан байырлал турган чүве-ле болгай.

Ажыг дээрге ажыг, кандыг-даа чырык сактыышкын ооң ажыын базып шыдавас. Чүрээмни аарыыр дээрге шын эвес, ол аарыырындан эрткеш, билинместей берген деп болур. Ылаңгыя кежээлерде, дүнелерде тоң берге. Чаңгыс дашкалап кызыл чүвени четтириптер апардым. Мыйыс дашка ортуну. Сагышка чүгээр кыннып келир.

Бир-ле дүне удуп чыда, хеп-хенертен отту чаштап келдим. Иштимче кижги депкен ышкаш болду. Тура халааш, ол-бо көргүлзэн, дыңнаалаан, кым-даа чок, чүү-даа чок. Ээн бажың ишти караңгы куй дег карара берген тур. Соңгалардан хараарымга, кылаш дээр-даа чүве чок, ыт-даа хөк дивес. Дүннүң артыын орта удувадым, ол-бо хараттынып, кедеттинип, кум кынны сала-ла, сырбаш дээш, отту чаштап тура хондум. Даң хаязында-ла тургаш, чуур хевимни чуггаш, Данилдин бар-ла чүвезин сувуразын чемоданнааш, өске-даа бок-сагын арттырбайн чыып алдым. Чүрээм хөөрей бергени ол ыйнаан, септелгеге-даа тудунгурум дендзэн, өөрүм ажылчыннар, башкылар, өөреникчилер кайгап турду.

Кежээ анаадазындан эрте чыдыптым. Кижги болганда шагзыраар, күжү өйлүг чүве ыйнаан. Шыыгайны берип-тир мен. Бир дыңнаарымга, соңганы кижги соктап тур. Чеде бээримге, катап соктады. Ажына бердим ыйнаан, чүгүрүп четкеш, кымыл

дидим. Харыы чок. Сагыжым ирги бе дээш, бодумну алаактырар бодааш, мыйыс дашкамны долдур аптым. Катап чоктады. Чанагаш кижиге болгай мен, халадымны чоруй эштип алгаш, кызыл-даван эжикче углаптым.

Чырыкты кывыспаан чүве. Эжикти ажа октапкаш көөрүмге — элеш дээр чүве-даа чок. Кымыл дидим. Харыы чок. Албыстай берген кижиге боор мен бе дээш, каттырыптым. Таптыг-ла ол өйдө азыгдан метлек кара чүве үнүп келди. Корткаш, дүрген-не эжиим тыртып ап чыдыр мен.

— Кортпа, дуңмам — дизе-ле, Силиг-оол акыйның үнү. — Мен-дир мен, дуңмам, эжиин хагба.

Аа, акый турган чүл дээш, оожургай хона бердим.

— Бо караңгыда чүге мында силер, акый? — дидим.

— Херектиг чор мен — дей-дир. — Херектиг болганда, караңгыны канчаар боор. Чааскаан сен бе, кортпас-тыр сен бе?

— Кортпас-даа-дыр мен — дидим. — Эртиңер.

— Четтирдим. Чүгле деңиз чырытпа — дей-дир. — Мында бичии чүве бар. Дашкадан каям.

Сервантыдан дашка ап бердим.

— Бажың ишти чырык чүве-дир моң, карак өөрени бээрге — деп, Силиг-оол акый сымыраны аарак чугаалады. — Дашкаң чоп чаңгыс чүвөл, эжин база каям.

Ап бердим.

— Кай баарың ол? — дей-дир. — Мону авыт.

— Чаа ижип алдым, акый — дидим. — Меңээ оом-на четчир.

— Ажырбас — дей-дир. — Ажыгны ажыг-биле базар чоор.

Ам канчаар, баштайгы дугураанны орту чедир апкаш:

— Ам силер бодуңар билиңер, акый, четтирдим — дээш, ужурун сөглээним ол-ла боор дээш, удуп чыдып алдым.

Силиг-оол акый сандай тыртып алгаш, столда чааскаан олуруп алды. Элээн болгаштың бирээни ишти. Ыйыт-даа чок. Бажыңда эр кижиге бар, камгалал-даа болур-ла ыйнаан деп идегээрим медээжок, ооң тыныжы бүгү өрээлди долуп турар ышкаш болду.

Үр-ле удаан боор мен. Оттуп келиримге, эмиглерим билинмес. Чанымда Силиг-оол ышкыштап чыдыр. Агбагар салаалары-биле эмиимни адыштап алган. Холун ырадыр идиптим. Хорадаарым-даа медээжок. Бодумнуң-даа, Силиг-оолдуң-даа үчүгөн

чыдарывысты ам чаа билип кагдым. Арным изиңейни берди, ооң сегелинче чанагаш таваңгайым-биле хак кылдыр тептим.

— Халак, халак! — деп, Силиг-оолдуң хомудаарын канчаар. — Кончуг буруунуң кылган-дыр мен, көрөм, Көк. Мени соп каары эвээш болур. Халак-халак! Эзириктиң эндээзи-ле-дир. Сагыжымда чок чүве-дир, Көк. Халак-ла, халагым-халак!

Кээргенчиг-даа кынып келир чүзү ирги?

— Халактааш чоор сен — дидим. — Үүлгедип алгаш.

— Халак-ла, халагым-халак! — дивишаан. — Сеңээ көкүрүүрге ашак кижги. Ажы-төлдүг, аал-оранныг. Орта чоор бе бо черле! Халак-халак!

— Сокса дээрге!

— Аа-халак-халак!

— Авыястаан ажыы чүү боор! — дидим. — Дулгуяк дээш куду көрүп-ле алдың харын. Мөрүң ыйнаан. Аңга дугаар ашакка барбайн турар деп мындыг-ла сен ыйнаан?

Силиг-оол ыыттавайн барды. Орун азыг дүвүндө, үргүлчү караңгы турар чүве. Силиг-оол менче элээн-не үр көрдү, байдалды сайгара каапты ышкаш. Оон ковайып келгеш, чүве-даа ыыттавайн, чыдынымны чазай берди. Удурланмадым.

Силиг-оол хеп-хенертен кышкыра каапкаш, эмиглерим мажып чоруй, эмиим допшузунга эрнин эккеп, сора берди.

— Хош! — дээш, холун ызырыптым. — Сеңээ эмиим сордурбас мен.

— Уе-уе! — дей-дир. — Хедерлени бербеден. Улустуң чаңчылы бар ышкажыл. Эътти чигештиң, быдаазын ишпеске, көк-бөрү болур, эддинге киргештиң, эмиинге дегбеске, бөрү-чээн болур.

— Дөмей-ле ынчанма — дидим. — Меңээ багай-дыр.

Силиг-оол маргышпады. Соң даарта бөрү чижи болуру коргунчуг эвес турган боор. Өскезин боду баш миннип, секте дас дег, меннип тур. Канчаар-даа калчаараза, аңга дугаар ашакка барып турар эвес мен, чүве ыыттавадым. Шынап-даа болза, дириг ашактыг эвес мен, Данил мени диригге каапканда, сек-ле мен ыйнаан кылдыр бодадым; Силиг-оолдуң меннип турар аажызы мени куду басып, бодум дугайымны чөгенчиг кылдыр бодаарынче чыгап келген турган-на боор, оон башка...

Ооң соонда үш хонганда келди.

Баштай балды сегирип алгаш:

— Хош! Бээр чоон оруун оруктап, ана! — дээш, чагдатпадым, ооң соонда бичии када шыыладыр бодапкаш, соксап кааш, балдыны суугу чанынче октап кааш, сервантыдан ийи дашка уштуп бердим.

— Четтирдим, Көк — дээш, Силиг-оол куспактай-дыр.

— Авыяастава — дидим, — Четтирип алгаш, четтирдим де.

Даартазында Силиг-оол дыка орай апарганда эштиг чедип келди. Кызыл чурттуг дарга-дыр бо, сургакчылап келген, чемгерип көрөм дидир. Хорадаарым медээжок. Бажы эттенип тур мооң, мээң бажыңым мооң бажыңы эвес, мээң бодум алган кадайы эвес мен. Сывыртаптар дээш, арай-ла дидинмедим. Кайызы-даа бичии эзирик, аштааннары медээжок. Кызыл чурттугну ылаптап көөрүмгө, алыс силии илдең, чолдаксымаар, сииреш, шырайының кижизии медээжок. Аңаа ажыы-биле кыяңнай кааптым. Ол мээң чаямче ужурлуг көрдү ышкаш, эр кижилер черле ындыг-ла ыйнаан, ынчамыже Силиг-оолдар ышкаш арын-нуур чок шымды эвес, илдең-не иштинде эгенип, эпчоксунуп азы сагыш човап туруп хире болду.

— Че, ындыг-ла-дыр — дээш, Кызыл чурттугже көргөш, ужурлуу сүргей: — Чемден кылып-ла берейн — деп каан мен. — Чүглө үеннеп болбас эвесле — дээш, Кызыл чурттугже карак бастым. — Ындыг бе?

— Анаа-анаа! — дээш, Кызыл чурттуг билдиртир-билдиртпес карак басып харыылады. — Эжишкилер эжишкилер болуп артар. Кара дашка харыылыг. Харыылажы бээр.

Ужелээ чемнендивис. Арагалыг улус болду. Бодумнун кызыл чүвемни мыйыс дашкага аптым.

Дүн ортузу чоокшулай берди. Эрлер аразында эптии кончуг хүндүлежип хөөрежип олуруп, меңээ шорулбас хире боорга, орнумга бүдүнгө чыдып алдым. Ашактар ижип-ле орлар. Кызыл чурттугнун хүрең лапказындан база бир шил уштунуп келди. Удаваанда, хоптак болгаш, Силиг-оол-даа ушкан. Кижичүвезинге шымдызы ырма чок. Кызыл чурттуг оозун силгип-силгип, ыңай-бээр көргүлээш, деңни өжүр басыпты.

Эрлернин чаңы эзирикте-даа, элээрде-даа дөмей-ле болгайлар, чүвениң чылыын болгаш чымчаан эндээр эвестер. Кызыл чурттуг эжин база катап тыртып көргөш, молдурук идиктерин ужулгаш,

менче углапты. Ол-ла болгай, билип каан-дыр, келзин-келзин деп күзеп чыттым. Меңээ кым-даа дөмей, удурланмас мен.

Кызыл чурттуг мени оваарымчалыг оттурду. Серт кылбазын бодаан боор. Мен мегеленип, удуучаңнап чыдыр-ла мен. Ол мени пат боорда оттургаш, ковайтып алгаш, эргелиг-ле чүве ыйнаан, мээң черле дыңнап көрбээним сестер чугаалап, куспактап, арын-бажымче ошкап эгеледи. Оон улам ындын ап, орунга чыттыр база берди.

— Адыр, эшкедеве — дидим. — Хеп-сынымны уштуп алзымза.

— Кажарлавайн-дыр сен бе — дидир. — Халып ыңай болбас сен бе?

— Мен сени бодум шилип алган мен — дидим. — Кортпа.

Меңээ таарымчалыы медээжок болду. Бодумнуң шилип алган кижим-биле бодумнуң туралаан аайым-биле каттыштым. Мындыг мергенимни канчап билбейн чораан кижин мен ыйнаан! Бодумну бодаарымга, езулуг-ла агый болдум; туралазымза — өршээр мен, келир сен, туралавазымза — өршээвес мен, сывыртыр сен!

— Кажандан бээр чааскаан калдың, аал?

— Ону чоор сен? Эки-ле эжишки-дир сен харын!

— Соруктуг херээжен-дир сен.

— Мөрүң-дүр.

Чер чырааже карак шиммедивис.

— Кара дашка харыылыг деп чүве бо-ла-дыр бо, эьдинге көрдүң-не — деп, Кызыл чурттуг меңээ шын-на сеткили-биле чассывышаан, баштактанды. — Сен мээң хырнымны долдурдун, а мен сээң иштиңни. Сен ажы-чемиңни өргүдүн, а мен арыг ак ханымны.

— Сен база соруктуг ашак-тыр сен — дидим. — Омак-хөглүг, оюн-баштактыг.

— Аас-кежиктиг болур сен көрем, аал, амыраттың, мени — дээш, Кызыл чурттуг тура халааш, идик-хевин кеттингеш бурт диди, та автобусче далажыры ол, та эжинден ыядыры ол.

Бөгүн озалдаза, озалдаай-ла мен, ажилга бүгү чө дески турар эвес дээш, хая көрнүп алгаш чыдыптым. Кызыл чурттугнун эрнимче ошкаарынга-даа, байырлажырынга-даа харыылаваан мен.

Эжиниң соонда эжик, хагдынары билек, Силиг-оол бир аңдарылгаш, идиин ужулгаш, хөйлең, чүвүрүн ол-бо октавышаан бо кел чор.

— Байыр чедирип тур мен. Халактаар! — дээш, чоорганымны ырадыр октапкаш, орнумга сандайлангаш, куспаам ажыткаш, ийи холумну өрү көдүрүптүм. — Силерниң ачыңарда чогуу чоон орук ажыттыңан-дыр. Чоннуң чоон оруу! Моорлаңар, бүгүдө!

— Байыр чедирип тур сен, Көк! — дээш, Силиг-оол тендире-тендире келди-ле, мен былдай дүшкөш, карыштыр халааш, балдым сегирип алдым.

— Силиг-оол, моон чор! — дидим.— Кажан-даа бээр ис баспа! Чоннуң чоон оруунга мен силерни киирбес мен. Халактаарлар кокпазынче ээптиңер.

— Шо, шо! — дээш, Силиг-оол хөмө кел чор, сээдеңней берген чүвө дег, мырыңай-ла иеден төрзэн хевээр, Силиг-оолдар албыставас аргажоктар; бир чеже күзенчиг чүвө көрүп алган кижини, көрө тура-ла, соп каар эвес, дедирленир бе деп бодал бажымга шимиреш диди, ынчалза-даа бичежек мадагар кара үжүктөр караамга чүгүржү берди: «Бичии оол баштайгы тиилелгезин чедип апкан» деп, чүгө дизе ол сөстөр хайныккан сеткилин угаан-сарыыл күжү-биле чагырып алкан маадыржыгаш дугайын тоожуп турар чүвө.

Амыдыралдың бергезин аар! Ием көрбзэн чүвөгө таварыштым. Чештинмес доң. Чидир шивейликкен доң. Хары угда ийи эр кижини хүндүлөп эрттирери — халап. Өлүмдөн дора. А өлүм бо — менче хөмө, «Шо-шо» дигилеп кел чор. Дедирленгеш, оруннуг азыгже халыдым. Орун кырынче үнө халыдым, орун бажынче тептинип үнүп кагдым.

— Мени өлүрүкчү кылба! — деп алгырыпканымны бодум безин билбедим. — Бажың чара шааптар мен!

Силиг-оол доктаагаш, карактары алараңайнып тура, олура дүштү. Мен шылааш, чавызап эгеледим, балдымны черле дүжүрбедим.

Хевирим коргунчуг болган боор, Силиг-оол ырадыр соястааш, идик-хевин бөле куспактапкаш, ыткыры медээжок «Аа-аа» деп човууртавышаан, өгден дезипти.

Аа-богда, бурган өршээзин, ынай-ла черден хай болур часты.

(Уланчылыг).

«СЫГААН»

Мал эмчилериниң өрээлинге эдээнде дииспей шуглап алган кижжи кирип келген. Арын-шырайының байдалын алгаш көөрге, кижжи ортузу мүн-не чедер чоокшулаан. Моюндуруу хыралып калган, элээнинден боду-ла тоглап дүжүп турар апарган тоннуг, резин идиктиг, улуг-ла элевээн спортчу бөргүн, дыдыраш кара бажының дүктерин базыра аарак, кедип алган кижжиже мал эмчилери хары угда көре бергеннер.

— Дииспейлер эмнеп турар дээрге, келдим ийин — дээш, ол багайтыр хүлүмзүрээн.

— Аарыг дииспей чүве бе? — деп, мал эмчизи ооң бора-бүдүн хевинче көргөш, удур айтыргаш: — Олуруңар? — деп, шала эпчоксуна бергенин чажырап дээш, сандай салып берген.

Думчуунуң бажында дыргак каразы хире кара меңниг, куржаангы алалыг, боралдыр өңнүг моортай, ээзи олуруптары билек, ооң дөңмээниң кырынга таалап чыдыпкаш, хөрээн хиилеткен. Ээзи ооң боскээн суйбаарга, карактарын шийипкен.

— Аарыг эвес чүве. Силерни дииспейлер удудур сыкыртып турар дээрге, келдим.

— Дииспейиңер кыраан хире-дир але? — деп, эмчилерниң бирээзи айтырган.

—Бир хар чаа ажып турар.

—Улуг назылыг деп санаар. Меңээ төлөптиңер — деп, санитарказы-ла хирелиг, үжен хар ажып чоруур назылыг, кара халат кедип алган херээжен акша хүлээп алган дугайында документилерни долдурарынга белеткеп алган.

—Удудур сыкыртып кааптарга, боду ырадып кааптар деп дыңнаан мен. Ээзи дээрим ол-дур ийин — дигеш, дииспейниң ээзи спортчу бөргүн ам бир ийинче эде кедип алган.

—Ужурун билбээн хире-дир силер. Улус моортайын аартыктааш азы аарый бээрге, биске удудур сыкыртып ап турарлар. Өлүрери ол-дур ийин. Ол дээш кассага төлөп каңар! — деп, дииспейлер өлүр сыкыртып турар санитарка ам шугул харыылаан.

—Төлөвирлиг дидир силер бе? — дээш, дииспей ээзи туруп келген.

—Халас деп бодадыңар бе? Ындыг черден боттарыңар тып алыңар. Аарып турар болза, дарый эмнединер. Оон башка хоорайда черлик диистер көзүдээн. Аарыг тарадып кагбазын халак, диизиңер аан — деп, эң улуг дужаалды-ла ол боор оң, мал эмчизи кедергей шириин үн-биле тайылбырлаан.

Сыгаан (дииспейиниң ээзиниң өөрүнүң аразыңга ады-дыр) мал эмчилериниң бажыңыңдан үнүп келгеш, иштики додары сөктү берген костюмунуң карманын үжээн. Ында каш-ла акша бар болган.

Дииспейин мал эмчилеринге өлүр сыкыртырып кааптар дээрге, хөлезининге акшазы четпейн барган. Хей-ле ынчаар бодап алгандыр мен, дииспеем-биле каяа-даа чорууйн деп ол азаашкын кылган. Оозун хойлап алгаш, хүнзедир-ле ол-бо черлер кезип, колдуунда-ла куруг шилдер чыып, кайда-ла кылыптар ажыл барын дилеп тура хүнзээр. Чамдыкта мырыңай куруг болгулаар. Эки дизе-ле, он шаа шил чыып алып. Сөөлгү үеде соогу кедереп, даштыгаа хонар арга чок болу берген. Ооң кадында дииспейи аңаа аартык апарган. Бичии кыла кааптар ажыл-хожул тыпты бээрге, оозун куспактап алгаш ажылдаар арга чок.

Сыгаанның чер-бажыңын буза үстүрүп кааптаан болза, ындыг эвес. Дииспейи бажың чоогундан хүнзедир-даа ыравас. Дүн чарып алып дээш, доктаамал кээп турар аалчылары Сыгаанның ыдынга, дииспейинге сартыкты ыяап ап алырлар. Ажылдап чораан болуп, хүнзедир димзенип чорааш келирге, дииспейи ону чүнү-даа мурнай уткуп алып. Бок-сак сугар шоодайын чыдындан таныыр болгаш, чүгле черге дүжүрүптерге, аңаа өгенип, хөрээн хыыладып, алгырып-ла олурад. Ээзиниң эккеп берген чемин чип алгаш, ооң хойнунга чыдыпкаш, карактарың шийипкен, шыыладыр удуп-ла чыдар. Мырыңай даң аткыже чедир ол-ла черинден шимчеш-даа дивес, ээзиниң туруп келирин манап чыдар.

Соок келген, чүгле хонуп алып булуң байтыгай, боттуң чиир аъш-чемин кайыыртан тып алыры билдинмес. Баш муңгаш амыдыралды ол бөгүн эскерип, чүнүң-даа мурнунда дииспейин канчаптарының аайын боданган. Хамаанчок октаптарга, оозу аштап, доңуп өлүр. Кижилерге бериптер дээрге, бо шагда ындыг буянныг чүректиглерни кайыын-даа тывар арга чок. Борбак

бажы чарылгыже боданып келирге, чаңгыс-ла арга бар. Оон өске чүнү-даа канчаар арга тывылбас.

Бок аштап турар черинге келир ужурлуг хүнүнде чедип келгеш, Сыгаан бокту аштай берген. Бо каш хонуктарда бок мында эңдерилген. Ажылын мүн-не доозупкаш, кылаштаар дээрге, ийи буду черге сөдүртүнүп турар. Думчуунче, аксынче бок кире бергенин безин эскербээнин ам чаа билип, хөрээн ажыда чөдүргеш, довурак холушкак чарааны дүкпүрүп, дыштанып олурган. Күстүң адак айы төнүп, кыштың башкы айы үнүп олурар болгаш, соогу кончуг. Ажык черден келир сырын ооң багай хевин өттүр үрүп келген. Тарып каан ыяштар аразынга, сырын белен келбес ыжык черге олуруп алган. Шаагайны берген дери намдап, доң хөрзүн адаандан хаарып, чайгаар-ла шыырыныгып эгелээн. Төлевирин ап алгаш, садыгга келген. Хлеб садып алгаш, моортайын сактып кээп, аңаа чиртир чүве борастап алыр деп бодай берген. Дүүн ол аңаа борбак хлеб үзе соп берип, сүт куткаш, чемгерген аттыг болган. Ооң соонда хөөкүй чүнү чиген деп. Сыгаан чер-бажыңының орнунга моортайын дүүн каапкаш барган. Өөрөнгөн черин мүн-не билир, өрү-куду хамаанчок маңнап чоруй барбазын ол билгеш, дүн чарып алзын дээш, маңаа каар ужурга таварышкан. Чоокта чаа бузуп каапкан чер-бажыңының орнунга орайтай бергенде от салып алгаш олурда, шагдаалар келгеш сывырыпканнар.

Хамык-ла херектиң каптаазыны мынчаар эгелээн. База-ла Сыгаан ышкаш бок чукушуп амыдырап чоруурларның саны хоорайда эңдерилген. Ындыгларның чамдыктары Сыгаанның чер-бажыңынга аът мыяа кевирбес келирлер. Бир хүн ол ээн бажың өртенген. Боду кайын өртени бээр ийик, Сыгаанга хоначалап келир тоянчылар бир хүн аңаа арагалааш, одун өжүрбейн чоруй барганнар. Сыгаанның чурттаар оран-савазынның чүгле орну артып калган. Ол дииспейин сураглап, бажыңының орнунга чедип келгенде, таныыры үн кыйгырган.

— Ээй, Сыгаан! — дизе-ле аңаа ат берген, назыны чүстүң чартыын оранчок үзе база берген, үргүлчү шоодай чүктеп алгаш чоруур кижин олче уткуй кылаштап олурган.

Сыгаан деп атты бо кижин адап каан болгаш, ооң төөгүзүн ылап билир, чер кезип чоруур цыган уругнуң октапкаш барган оглу деп шынны тараткан кижин база бо.

— Кайыыртан келдиң? Кайда хонуп-дүжүп тур сен, Сыгаан? — деп, ол эвилен-ээлдек айтыргаш, ал-ла сагыжы Сыгаанның тудуп алгаш чорааны хавында барган.

— Моортайым сураглап чор мен — деп, Сыгаан харыылаан.

Сыгаанның сартыын ижип, харын-даа кескинди хлеви-биле өзүн эдип ап амдажый берген болгаш, соондан кызыдыр сүрүп олуары ол ышкакжыл. Соондан сүрген кижизин кудумчуга чартыктырып каапкаш, Сыгаан бажыңының орнунга дедир маңнап келгеш, эптиг черге олуруп алган.

— Бажыңывыс чок ышкакжыл, дииспейим, ам канчап чурттаар бис? — деп, ол моортайынга садып алганы эьдин кезип берген.

— Хөөкүй-ле дииспейимни ай! Кыштың соогунда канчаар сен? — деп, ол чугаалангаш, кыпсырынга белеткеп алганы чээргенин тарады теп чорудупкан.

Тоттур чемненип алгаш, ээзиниң чылыг хойнунда таалап удуп чыдар моортайының думчуун эргээ-биле дүрбээн. Моортайы карактарын шийипкен, таалаары дам барган. Эьтти шыдавыже чип алган болгаш, хырны тартагар-ла чүве.

Соогунга чеже шыдажып олуарар боор, Сыгаан моортайын хойлааш, хоорай даштынче кылаштап үне берген. Бар чыда, бок аразындан саламы аажок, артында холга тударга эптиг демир ап алган. Бок-сак-даа төкпээн, дескиндир арыы кедергей, деспек черни черзилей көрүп алгаш, аңаа олут чазавыктаан.

— Доңуп хилинчектенир сен, дииспейим — деп, ол моортайының соок хаайын арнынга чыпшыр тудуп алгаш эргелеткен. — Каяа кыш ажып алыр бис? Билир сен бе? Чок! Билбес сен, але, дииспейим.

Шилде сүдүнүң аксын ажыткаш, адыжынга куткаш, моортайының думчуунга үстүрген. Оозу тодуг болгаш, чүгле каш чылгааш, херлип-херлип чыдыпкан. Сыгаан моортайының адаанга чымчадыр чүү-хөө чаткаш, боостаазын суйбаан. Моортайы холдарын бурунгаар сунупкаш, чүнү-даа билир, тоор хире эвес, хөрээн хииледир удуп эгелээн. Ээзи ооң бажы көзүлбес кылдыр пөс-биле шуглап, оожум туруп келгеш, боктан ап алган аары шору демирин бедидир көдүрүп келген. Моортайының моюн дөзү ында-ла эвес моң деп бодап алгаш, херлип-херлип пет-ле кылган.

Пөс алдында моортайының даваннары шимчеп чыдар боорга, магадылап база бир тудускан. Аар демир-биле чазыг чок

кактырган моортай шимчеш дивээн. Өлүг моортайның эди соой бээрге, садып алганы эдiniң чагларын хоора соккаш, аксынга долдур суп каан. Өлүг моортайын лөс-биле чүзү-даа көзүлбөс кылдыр ораагаш, ону соп өлүргөн демири-биле күжүгөн үнгүрүн хандыр каскаш, өлүг мөчүнү ынаар камныг киир салып, өскээртен довурак дажыглап тургаш, мортуун бедидип, кырынга калбак даштар чыйы салгылапкан.

Каш хондур улаштыр хадып келген ажыг сырынныг соок хүннер хеп-хенертен чидип, эртенден бээр дескилештир бүргөп алган дээр чаап-ла эгелээн. Каш-ла хонук бурунгаар амызынга чедип каан моортайының чевээнге Сыгаан чедип келген. Садып алганы аш-чемин уштуп, арагазының бир шилиниң аксын ажыдыпкан. Хар улам дендеп, кодан-майыктап чаап эгелээн. Чеминиң дээжизин мортук кырынга салып, ажыдып каан шилиниң аксындан дыңзыдыр эмгилепкен. Бичии дыштанган сөөлүндө база бир аптарга, шили куруглаан.

— Чемнен, дииспейим! Аштай берген боор сен — дээш, ийиги шилиниң аксын ажыдып, мортук кырында чемин хар дуй чай бербезин дээш солун-биле базаыра салып, боду база чемненип олурган.

Сыгаанга хөглүү кончуг апарган. Моортайы дириг, сооктан чаштынып, ээзиниң кылып бергени чадырының иштинде таваар удуп, артында хөрээн тааланчыы кончуг кылдыр киргиредип чыдар кылдыр ол боданган. Ийиги шилинден элээн дыңзыды пактапкаш, мортукту сыртангаш чыдыпкан. Ковайбайн-даа, шилиниң аксын бичиилеп ээп чыда, улуг уйгуга алзып, артында дүжөп эгелээн. Дүштүң тааланчыг, экизи мырыңай кедергей.

Моортайы дириг, уткуй маңнап кээп, Сыгаанның даваннарынга бажын дүрбүп, арнын тенчигештерлиг дылы-биле чылгап турар. Моортайын хөрээнге чыпшыр тудуп алырга, чылыы кончуг. Чер-бажыңының демир-суугузуңда салган оттуң чылыы дам барган...

«Хоорай чоогунга эр кижиниң өлүг мага-боду тывылган. Үжөн-дөртөн хар аразында назылыг, бажының дүгү дыдыраш, эрги сапык идиктерлиг, элээнинден өң-чүзүнү билдинмес ой тоннуг. Араганы эзиртир ишкеш доңуп өлгөн. Өлгөн кижини таныыр улус мөчүнү дарый кээп алырын дыңнадып тур» деп чарлалдыг өлгөн кижиниң чуруу хоорайның шагдаа чериниң

чанында самбырада дыка үр туруп келген. Өлгөн кижини танып кым-даа келбээн.

Мага-ботту таныттынмаан мөчү деп документ тургускаш, хоорай чевээнде хөөржүткен. Даштын пөс-биле шыппаан хааржакка суккаш, оңгарже киир салыпканнар. Кажыылдалдың сөзү-даа чок, хомудалдан карак чажы төгүлбээн орнукшудулга...

Кошкар-оол ОНДАР

Улуг аас...

Шала часкаар Хертеш-оол, Оспанчы, Чоон дугурушканын езугаар аңнап чорупканнар. Чедер черинге барып, одагланып хонуп алгаш, эртенинде аң одарынче базыпканнар. Бир черден харап кээрге, ийи оолдуг адыг чыткан чудукту аңдара соп, бир-ле чүве казып турган.

Аңчыларның кол кижизи Хертеш-оолдуң ишти кыжыктап, хоочузу кирип эгелээн. Аң-даа сактыр харык чок, долгап-долгап дагжаар, хейленип-ле турар, куду олуруптар дээрге, база келбес, кирижелип аартыр...

Аңчыларның улуу болгаш ол: «Адыр, оолдар, бичии манаалыңар. Мээң бо хоочум бичии болгаш эрте бээр чүве, кады баар бис, оолдуг чүве ыравас хире-дир» — дээн.

Оспанчы тургаш: «Мен барып аткылай кааптайн, хайыраан кежикти салырга кайыын боор» — дээн.

Улуг аңчы тургаш: «Улуг аас этпес, бо эжиңни эдертип ал, таптыг кичээңгейлиг болуңар, араатан аң айыылдыг» — деп чагып турган.

Ийи эжи адыгга чокшулап, боолаар черинге чеде берген хире болганда, хайыракан алгырыпкаш, бир оглун ырадыр октапкаш, чанында улуг бөкпек тал хире инек-хараганны тура тыртып октапкаш, ийи бут кырынга туруп келген.

Хертеш-оол көрүп чыдарга, ийи эжи сураг барган. Хайыракан ыяш аразынче оолдарын эдертип алгаш халып кире берген. Аңчының хоочузу ол аразында чүгээртеп келген. Кирижелдир соп турган аарышкылыгы-даа чидип, дагжавастаан... Ол туруп алгаш, өөрүнүң соондан чорупкан. Хайыракан көзүлгөн черниң чоогунга келгеш, өөрүн көрзүнгөн — чок. Кезек тургаш, кайда

бардынар деп алгырарга, «Мында мен дизе-ле, дем мен барып аткылап кааптайн» деп турган Оспанчы пөш бажында арны ак тос олурган. Боозун ол улуг пөштүң дөзүндө октапкан.

— Бээр дүш, ынаар чоп үнө берген сен, эжиң кайыл? — дээрге;

— Мында мен — дизе-ле, боозун кужактап алган, чоон улуг чудук ындындан бо союп үнүп орган.

— Бичии манаар-дыр, кады баар бис деп чугааладым чоп. Ол канчаарыңар ол — деп улуг аңчы чугаалаарга, Оспанчы тургаш, «Оолдуг адыг-биле үрелдежиң болбас айыылдыг» — деп кааш, таакпылай берген.

Ооң холдары ам-даа сириңейнип турар болган. Арны ак тос. Чүвүрүнүң дүвү өл...

Сарыг-оолдун уян хөөнц

Чажындан өннүүнге

Эге-ле чаш, эдик-хеп чок,
Эр, кыс безин ылгап билбес.
Эниктер дег хербележип,
Эжишки бооп доруккан бис.

Төжүң ийи хажыызындан
Дөстөк бестер өзүп орган;
Аажок чаптап дээптер мен,
Анчыгзынар апарган сен.

Ол-ла чоорту эътке дээшкеш:
От дег хып кээр; ыятчыр-даа,
Чарлы бергеш: көржүксээр-даа,
Чажыт чаңныг апарган бис.

Удаваанда ийи чүрек
Улуглардан хөлчөк беглээр;
Оларның чөп сүмезин-даа
Ожаап дыңнаар — хүндүлээр бис.

Чечек быжып, үре тараар
Черниң каазы оортан бүдер;
Ынакшыл деп чаагай сөс
Ынчаар чоорту төрүттүнер.

Чүү-даа канчаар улуг дилээм:
Чүрээм чылыг хоргадалын
Арыг, чашкы хевээр кылдыр,
Астыктырбайн шыгжап чорам.

Ынакшылым

Изиг ышкам, соок-даа дүне оожургал чок,
Ийи карааң шимдинместеп: уйгуң каапса,
Чаныңга кээп өлей ыры болуп алгаш,
Чайгап, суйбап, эргеледип ырлай бээр мен.

Даглыг черге кадыр өрү үнүпсүңзе,
Талдан кылган даяңгыжың мени деп бил;
Танывазың хары черге барзыңза-даа,
Даады-ла кады чоруур хөлеген мен.

Дал-дүүш турда изиг хүн соп — хаара берзе,
Дамырактың сериин суу бооп агып ойнаайн.
Оңмас ногаан шиви, пөштүг чайлагларда
Олбук ышкаш чечектер бооп чаттыла бээйн.

Чүү-даа бүгү хүреш, ишке кады тутчур
Чүректерниң чаңгызынга бүзүрээн мен,
Чүгле чаңгыс: садар аайжок улуг дилээм —
Чүрээңде одуң — ынакшылың черле салба.

Чымчак салгын

Бажыңнарның артыы чарыы
Мажалыкка үне берген
Баштайгы-ла кержээвисти
база катап сактып келем.

Кожаланчып олургаштың,
Холдарывыс тутчуп алгаш,
Чугаалашкан чүевести
Сувуразын утпайн чор мен.

Сындан каккан чымчак салгын
Сыйбап эртип турбадыве.
Сылдыс, шолбан кырывыстан
Чырыткылап турбадыва.

Эриннерниң ошкашканы
Эътти-ханны тудуштурган.
Оран-чурттуң чылыг холу
Ол хүн мени куспактапкан.
1945.

Бертсинер мен

Херим өттүр көрүп тур мен:
Хенчей дашкаар үнүп келди.
«Уруг чүге кеттинипкен,
Улуг-хүннеп базар дээн бе?»

Кыскыл херел кыстың чаагын
Кызылдапты, ошкай каапты.
Опчок салгын билдирбейн,
Ооң чажын сыйбай берди.

Хензиг ээргийш — казыргыжык
Хенчейниң көк платъезин
Кылаң кылдыр силгий тудуп,
Кысты бүрүн сыйбап эрти.

Чанында бир хөлбең ак хаак
Чашпааларга хүнүүргээн дег,
Мөңгүн сырга белек сунуп,
Мөгейгилеп ээгийп туру.

Дээрде бичии хүлөр булут
Демгилерни көрүп тура,
Хөглүг, чараш карактарга
Көжеге бооп доктаады-даа.

Чаңгыс-ла мен кыстан коңчак,
Чанында хей адааргал төп,
Эге-ле ырак сөстөр дилеп,
Элдээрткилеп хөөрөп тур мен.

Айда шыгжаан белең сөзүм
Аксымга кээп, осту часкаш,
Аржыылымны ушта соп кээп,
Арным чоткан тургулаар мен.

Хенчейниң ол арыг эрнин,
Кем чок актыг караан көргөш,
Эрним ээлбес, үнүм үнмес:
Эгенир мен — бертсинер мен.

Көк дээр-ле бо, танывадым!

Суурга кээп чаңгыс хонгаш,
Сумка долдур эм-таң алгаш,
Кабинедим ыяк кагаш,
Катап база аъттаныптым.

Меңги-биле чаржалаштыр
Бедик сыннар кыры каастаан:

Ак-чайт сүрүг — чайлагда аалдар —
Албан кылыр черим ында.

Өрү көөргө, тергиин чараш:
Өңгүр ногаан көжеге өттүр
Хүннүң караа мени дилеп,
Хүлүмзүрүп каттыргылаар.

Эзеримге ийленгештиң,
Ээккен будук, бүрү суйбап,
Аъдым кезек дыштандырып,
Аяар чортуп эгеледим.

Муң-муң өңнүг торгузуг-даа,
Муңгаш эзим далайдан бо,
Булан ышкаш, аът хөрээ
Мурнум уткуй үнүп келди.

Таныырым-на саанчыны
Танывайн барган-дыр мен:
Доруг-дайның эзеринде
Торгу тоннуг, шляпалыг;

Хараачыгай чалгыны дег,
Хачыланган ийи кирбик,
Ширээде орган дариги дег,
Чивеш дивейн көрнүп келди.

Эгилеткен дөспөс аъды,
Эзерде оар шилгедек сын,
Ындыг-мындыг сөстөр эвес,
Ындынныг ыр негеп келген.

— Ээр таңдым чараш чечээ
Эзеңгини чүгө тепти,
Кандыг ишче углапканыл,
Каяа чедер, кажан ээрил?

Сүрээдээним көрүп каан боор,
Суг дег диштер ак-чайт кынгаш,
Чүген дынын кошкаш кылды.
Чүрээм чүгле чым-сырт диди.

Кыйыгда хөй ногаан шеттер
Кыстың соонче мөгейдилер,
Аныяк суук чойган, пөштер
Адааргаанзыг туруп калды.

Удаваанда кыстың үнүн
Улуг эзим чалгыдыпты:
Коммунистиг бригадчы
Хорлуужуктуң үнү-дүйн моң!

«Бетии чарык межергени
Бемни көргөш, эдер чүзүл,
Ветеринар акыжайның
Мени көргөш, сүртээр чүзүл»...

Арбын сүрүг аразында
Анай безин таныыр бодум,
Чайлаг хемнер айлаң-кужун
Чандыр танып канчаарым ол!

Каастанып кеттинипкеш,
Танытпайн баары ол бе,
Кашпагайлап мунувуткаш,
Четтирбейн баары ол бе!
1958.

Сеткилдин сес одуруу

1

Ол-ла сылдыс ол-ла черде биеэги дег,
орай дүне орук айтып чырытпышаан...

Хаяалыг-Даг туружундан өскээр чылбаан,
кадыр хаваан хүнге дөгеп, бедивишаан...

Сай-Хемим шагдагы дег саарыгланып,
сай-ла дажын чүлгүй суйбап акпышаан ийин...

Өскен черим чаражынга магам ханмаан,
өзер чашка менден артык эргим болзун!

2

Кызыл-Даамны кежир аккан кара суглар
кыжын безин кыңгырадыр агып чыдар...

Шулуткайнып шуугап чыдар сугнуң ыры —
чуртталгамның мөңгө өшпөс аялгазы...

Боттуң шаанче шүлүктерим хензиг булаа
моон эге ужун сыптап, агып үнген...

Чаңгыс баскаш, арта халыыр кара суглар
чайык соонда шапкын хемнер апаргылаар...
2007, декабрь 26.

3.

Чараш-Алаак хадыңнарлыг дөргүнүмде
чаңгыс борбак бажың байтык, өргөн артпаан...

Кумзат-хелиң бажыңының ыжы элдеп,
куу туман аразында көстүп чүзүл?..

Далып моораар аарыг оолдуң ыжыы элдеп,
тарбыдадып, судур-номга олуртур дээш,

хараганнар арты-биле чашты-чашты
караңгыда авам мени эдертиптер...

4.

Куш даңда сөөлгү өйде ол-ла шакта
кулактарым дүүңейндир эде бээр-дир...

Базыышкыным өрү самнап өскээн-дир деп,
бажым суйбап, чушкуум нугуп ора-дыр мен...

Хамык ужур кулак-даа эвес хире,
хайыралыг Булуң-Терээм кыйгызы боор...

Дүвүлендир хадаанзыг-дыр...

Дыңнааландым —

дүргектелдир чүрээм хады дойлуп туру...

5.

«Канчап чурттаар чүвөл аан?» деп айтырыгны
каш-даа кижиге меңээ бо-ла салгылаар-дыр...

Шала бөдүүн сагындырар айтырыгдан
сагыш аарып, муңчулуп-ла чоруур-дур мен...

Изиг эвес, соок эвес, чылбай суг дег,
идегелдин сөөлгү көзү өшкүжеге...

Чуртталганың кадыр сүвүр хаяазындан
чуулбас дээш, халбактанып үнүп ор мен...

2007, декабрь 30.

6.

Көргөн караа көккүр дээрже кайгап алган,
хөглүг буду көктүг черни базып алган...

Хензиг караа чүден артык хомудай бээр,
хензиг чүүлден хөлүн эртир өөрүй бээр...

Меге-опка мегеледип чорааштың-даа,
Мерген угаап, алыс шынын ыяап тывар...

Сеткилинден Буяндыва чүткээн Кижиги —
Черни, Дээрни тудуштурган багана-дыр...

7.

Чашта шыкка маңнап өстүм... Бөгүн ында
шаг чок базып, дерим чодуп, калгып чор мен...

Кадыр дагже үнүп чордум... Ынаар чеңгиир
харыым чогун ооң белинде бодап ор мен...

Эзремче мөйтүледир шымнып чордум...
элден бөгүн сести аарак харап ор мен...

Эзер алыр эмдик аътты мунуп чордум...
Элегер чааш малдан бөгүн коргар болдум...
2007, декабрь 31.

8.

Чаа чылдың бирги хүнүн уткуп алдым...
Чашкы үем бирги хүнүн сагынмадым...

Бирги базым кылган хүнүм намдарымга
биживээн бол, авам ону чарт билир...

Бирги класс эжиин ажып кирген хүнүм
билирим-не аажок ийин. Канчап уттур!..

Бирги болчаг... Бирги ошкаг таалалы...
Бистен аңгы ону кым-на билир ийик!...
2008, январь 1.

9.

Уттурунуң кыры келген талыгыр час
уйгу-дүште хенертен кээп аалдааш барды...

Ары чарык хемде өгнүң яндаңының
ак-көк ыжы дээрже шөйлүп үнүп тур боор...

Далган үскен хоюг быдаа дузун амзап,
Дарый мени таан кайын сагынган деп?!

2008, январь 2.

10.

Хаак аъдым эзер-чонаан кажан-чежен
кайы хүндүс союп каапкан кижиге боор мен?

Каткы-хөглүг, хайыралдыг чашкы үем,
кандыг орук белдиринге чарылдывыс?..

Шыдал өйү — изиг-халыын аныяк шаам,
шыыладыр аккан хемден шапкын эрттиң!..

Кыраан ботту оода-ла сен эрте кагба,
кыпкан одуң чылыы, чырыы ам-даа херек.

2008, январь 3.

11.

Кадыг-бергээ таварышкыш, муңгарааштың,
«Канчаар кончуг чүве боор?» деп боданган мен.

Чудук адаанче холум супкаш, уштуп чадап,
чуртталганы буруудадып шаг-ла болдум...

«Чыда өлүр чылан сен бе?! Дырбаңна!» дээн
сымыранган оожум үннү дыңнап каан мен...

Чуртталганың дужаалы деп билип каан мен —
Шулу бодум хөндүрлүп кээп, туруп келдим...

2008, январь 4.

12.

Кара күжүм сээңиинге канчап деңнээр,
канчаарга-даа каш катап улуг-дур ийин...

Далайга дамды дуза дижир болгай —
Даңгаар меңээ эктиң чөлей туруп чордун.

Чөндөк кошкааң — күштүг меңээ өмөк-дуза,
чөлөңгииш бооп, аар чүөктү аргажып чор...

Эне-Сайым сыскам кара суглар чокта,
эннежиг чок улуг хем бооп кайын агар...
2008, январь 5.

13.

Эртен эрте дөрт-ле буттап эжик чедир
эрткен оруум эң-не берге турган-на боор...

Дал дүүш турда, ийи буттап баскан оруум
талыгырже дыка удап шөйлүп келди...

Хаак аьдым, ылгын будум даянгыышче
карак чивеш аразында хуула берди...

Кызыл-хүнде үш-ле буттап, хамык чүзүм
кызырадыр дөвүнчүктеп бадып ор мен...
2008, январь 5.

14.

Харлыг дүвү ээргииштелдир бөөлденип,
хам-даа ышкаш, дүңгүрүн соп, самнап туру...

Сагыш-чүрээм бир-ле чүвээ үзе-чаза,
саазын дег, хайыра чок орбалатты...

Кылган чазыым өршээл бербейн, боостаалап,
кырымдан шуут дүшпестээштиң туруп алды...

Карактарым шимдирбейн, оттур соп-ла,
караңгы дүн хыын хандыр хемдип хонду...
2008, январь 12.

15.

Куп-куу туман черни бүргей шуглап алган,
кудай-дээрден сылдыс доңгаш, чүгүрүпкен...

Хылы үстүп чаштай берген бызаанчы дег,
кызыгаар чок муңгараан чер ыыды читкен...

Шагдан тура кагдырган ээн бажыңның
шаккыладыр соогу ышкаш, сагыш доң доъш...

Сеткилимни чылыктырып чадап кааштың,
сергек ыры менден кажып, чорувутту...
2008, январь 12.

16.

Эзеңгизин шыңгырады үе-шак-даа
элеңгейнип турумда-ла, четтирбес-тир...

Карак өөртүр ажык-дүжүү мырыңай чок
каш-даа хүн ак чүгүрүп эрте берди...

Халас ыткан хүннер санын таптыг санап,
кадар болза, түңү каш чыл четти ирги?...

Чогудар чай албайн барган ажил-үүлем
Чонга эң-не херек турган чадавас боор?!

17.

Мөңгүннелчек чырыың-биле чайырлай каап,
бөгүн мени эргеледип чассыттың, ай!..

Ажык шөлдүң чапты берген ак хар шуглаан
ак-чайгы чечек угуулзалай каастаан дег-дир...

Харжыгаштар мөңгүннелдир сырыланган
кандыг кончуг хуулгаазын айдың дүн боор!..

Хостуг, бедик дээрже ужуп кылыткан дег,
холдар чайгаар чалгынналып чүгленип тур...

18.

Кара баарым хаарып чоруур кылын соок доьш
кажан-на бир эстип каар деп идегээн мен...

Өртемчейге идегелдин чылыг чырыы
өөрүшкүнү сөңнеп кээр деп ынанган мен...

Ынанганым бажын ыт чип четтикпээнде,
ыржым кежээ душ бооп сеңээ ужураштым...

Ийлээн баарым хаарып чораан кылын доьшту
изиг-халыын тыныжың-на эргизипти...

2008, январь 13.

19.

Эр-ле хиндиим куду бадып, диске дүжүп,
эдээнден кээп халбактанып, ээрешпес мен...

Хайнып дүймээн сагыш-чүрээм бодалдарын
кактарым ханызындан номчуп аар сен...

Сеткиливис чаңгыс аай бооп дүгжү берзе,
сээң холуң бажым суйбап, эргелетсин...

Хөлзээн чүрээм шапкыланган согуун дыңнап,
хөрээң орта чыпшыр тудуп, оожургат!..

20.

Ээлгир сының, чымчак-хоюг, чылыг караан,
эриннериң честек-катсыг чаагай чыды...

Топтуг оожум, эгениичел пөрүң чаңың,
долбанналдыр кызып келир чаактарың...

Изиг-изиг тынарыңга, борбаш кынныр
ийи хензиг аяктар дег, эмиглериң...

Угаанымны чалыы шаамда чайып каапкан...
Уттуп чадап, кырыгыже сарынналдым...

21.

Эмин эрттир чүве уттур болзумза-даа,
эрткен хүннү эки сактып алган ийик мен...

Доктаамдыва дыка далаш базып ора,
дожаң черге чаъс ойда дүшкен ийик мен...

Каржып эрткен мөге-шыырак, аныяк эр,
хаайы эткен аът ышкаш, хоюп эртти...

Сеткили ак чалыы уруг холун сунуп,
черде чыткан ашак мени тургузуп каан...

2008, январь 14.

22.

Сактыышкынның чылыг-чымчак салгын-хады
сагыжымның уян хылын суйбай каапты...

Кааң дүннүң сериин шыксыг агаарын бис
кады чаңгыс тыныш-биле тынган ийик бис...

Хемниң эрии чымчак шыкты ширтек кылгаш,
хээрек ыржым оттурбайн, хонган ийик бис...

Ынакшыл-Хем күштүг чалгыы бисти ааткан,
ынчалдыр-ла чаңгыс агым апарган бис...

2008, январь 15.

Октябрь ТУҢ-ООП

Сонет

Ыглаан-сыктаан муңгак дээрин каавыткаш,
Ыңайлаан хүн шүжүңейнип ажа берди.

Дүннүң шуглаа базырыпкан ээн черде
Дүңгүрленген чүрээм-биле ийилээ бис.

Дерги-дериин чая силгээн, баскылашкан
Тевелер дег булуттар ам үскүлежип,
Деткерилбээн чаъс-чайыын сөөртүп алгаш,
Дээр-деңгер дудушкаанче ырай берди.

Караңгыже чыырлып дүлнүп дүже берген
Калбак хову улуг тынып човууртай-дыр.
Дүннүң соогу мага-ботту хаарза-даа,
Түккүңейндир чүрээм хамнап, доңурбайн чор...

Аастыг-дылдыг чуртталганың элдеп-эзин
Аагын чүктеп, шыдап чор бис але, чүрээм.

* * *

Таваңгайны «каттыртыптар»
Таар оъттуг ховужуктуг
Таныырым бир ырак черде
Таагылыг кулун арткан.

Сактырымга, биез хевээр
Саглаңайндыр бажын савап,
Авазындан чыда калбайн,
Ам-даа ында чораан ышкаш.

Ширик черниң чечээн сүзе
Шилирткейндир дешкилектеп,
Аа сүттен аксы хоюг
Амыр шөлээн чораан ышкаш.

Ашак назын турбаан болза...
Авам хөөкүй чораан болза...
Февраль - 2008 ч.

Аяна ООРЖАК,
педколеждин,
башкызы

* * *

Чаржып баткан сарыг бүрү ужукпушаан,
Хуулгазын хевис болуп, черниң кырын каастай берди.
Хадымырлаан сериин салгын эстей аарак,
Куюмналган сеткилимни доюлдурду.

Салдырадыр ужуп баткан бүрүлерге
Саарзыкталган бодалдар-даа ушкажыпты.
Саймааралга орааттырган муңгак хөңнүм
Сарыннанчыг үе-биле чергелешти.

Күскү чывар өзээн өттүр доңурбушаан,
Күзелдерим хоозурадыр үрүп каапты.
Күжүр ботту часкарып кээр чүве-даа чок...
Күзүрүм-бок хадып, дойлуп ээргииштелди.

Чаржып баткан бүрү-биле чишкен үе
Салым-хуунуң идегелин эгидер бе?

* * *

Кенен күзел чүректерни кыйгырып,
Озалдаан бол, болчаавыска чедирер.
Олча эрээн хөңнүвүс-ле ымзанып,
Кедизи чок саймааралга туттурар.

Ыдык, чаагай күзеливис ораны...
Ында бис дег өөрүшкүлүг улус чок...
Чалыы өйде ажыттынмаан сеткилдер
Чараш, хоозун сөстөргө-ле бүргедир.

Оттуп кээр мен. Көңгүс өске делегей...
Ында бистиң көвүрүүвүс шагда чок.
Ондап ыстааш, шаа төнгөн чүрээм-не
Ылым-чылым сактыышкынгa чайгадыр.

Чүректерниң дыңзыг согуу шапкыланып,
Көрүжүвүс чыраан даңче ужуктурар.
Чүглүг куш дег, сеткиливис чалгынналып,
Хөңнүм биле сээң хөңнүң сымыранчыр.

* * *

Сен-даа, мен-даа шиитпир чокка алаң-кайгаан...
Дүннер, хүннер элчип-селчип эртип-ле тур.
Сериин салгын ээргииштелип, улчувушаан,
Бүзүрел чок чүректерни үрүп-ле тур.

Хөңнүм чиңнээн бодалдарга кинчилеткеш,
Сеткилимни чажыт күзел өйүп-ле чор.
Хөлдүң чалгыы хемежикте сени чайгап,
Сесерликтен ырак черже аппарат-ла чор.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ,
Бай-Тайга.

Кара хүл бооп эстип турду...

«Өрттен артпас, өлден артар» дижири шын,
Өскөн-төрээн Манчүрээмни көргөш, билдим.
Өөскүп кыпкан чалбырааш от шиви, пөштү
Өзен-каъдын дөгerezин хуюктап каан.

Чалбырааш от кыдыын орта чедип келгеш,
Сагыш-чүрээм ала-чайгаар ыызын төп тур.
Мээң хөңнүм, кударалым үлешкен дег,
Мээс черде өл чаш пөштер ужуп турлар.

Садырадыр кыпкан оттан чалданмышаан,
Салбак ногаан будуктары халаш кынды.

Кулугурга, өрт салган тоянчыга,
Куруг черге кылыктангаш, ызырныптым.

Арткан-калган арга-дажын камгалаар дээн
Арат чонум аразында меннип тур мен.
Хуюкталган ыйба-хүлдүң аразында
Куураңнашкан койгуннарның кээргенчиин.

Өөскээн оттан амы-тынын оочулап,
Өөр хүлбүс аай-дедир маңажып тур.
Хайыралыг төрээн черим бойдус байлаа
Караамга-ла кара хүл бооп эстип турду...

Чаңгыс бодал

Кышкы соок-даа уурады,
Кылын хар-даа сойлуп калды.
Хөмүрген чаңгыс бодал
Хөректен чоп ыравас чоор.

Бо-ла чырык өртемчейге
Мөңгөжиреп артар эвес.
Чайгы бойдус ээлчээн солуп,
Шаа кээрге, күзүге бээр.

Өзөк өттүр дүвүлүг хат,
Хаарып каапкан. Ылым-чылым.
Өззеникен анай ышкаш,
Харыксыргай орап чүмүл?

Өзүм өйде чиирбей көк-даа
Өл чок сайдан үнүп келир.
Чырык Черге, чылыг Хүнге,
Шыгынга дег, ынаа кончуг.

Өскөн черге ынак төлдүң
Өзүн-баарын саргыдып кээр
Авазынга тудуш хин дег,
Ала-чайгаар чыыра тыртар.

Кызагданчым, хөлегем дег,
Кызыл-хүнүм манап чорда,
Ынчан харын улам сергек,
Ырлыг, самныг чурттаар дээн мен.

* * *

«Хөлүн эртир чырык сен» дээш,
Хөлөгелээр бодаан боор сен.
Өжүр үргеш, дүмбей дүнче
Өжегерээн чыгап чордуң.

Хөөлүг пашта ак сүт дег,
Хөөкүй эжиң сеткили-ле
Хөмүрерип карарбаза,
Көстелип кээр чалбырааш мен.

* * *

Сураам үнген...
Сузум бастынмаан.
Хопташкай-ла,
Кортук боору чүден дора.
Өлүм билбес,
Өжүрерге, хөмүрербес,
Өлгө катпас,
Өөрүшкү-дүр, муңгарал-дыр.

Куулар Черлиг-оол

Сымыранып алгап ор мен

Авайым деп эриг сөстүң
Аас-дылга эптиин але.
Хүннүң чылыын немей алган,
Күзел-соруум күжү болду.

Авай, авай, өртемчейге
Мени канчап чаяап калдың.

Уруг-дарыың чөргээ чылыг,
Эмиин сүдү ындыг күштүг.
Удур көргөн хоюг карааң,
Эргеленчии ындыг хүнзүг.

Авай, авай, өртемчейге
Чассыдарың таан эки.

Аас-дылдыг араганы
Эртир ижип чорба дидиң.
Аар салым багай хууну
Эктимге мен чүктөвес мен.

Авай, авай, чырык хүннү
Сымыранып алгап ор мен.

Ажыл-ишке хандыкшылдан
Арта берген кежик бар бе.
Авазынга шынчы сөс дег,
Алыс быжыг даңгырак чок.

Авай, авай, кадыкшылды
Чүгле сеңээ күзеп ор мен.

16.09.08.

Моторик ТИРЧИН

Кудагайым

Хартыга куш, ала эзир уя туткан
Хайыракан шорааннарын туман дуглаар.
Каткы-хөглүг, омак-баштак кудагайым
Хаяапчалыг өөм ойбас, кирип келир.

Хөлдер-Өөжү, Дыттыг-Хемниң белдиринде
Көдээ суурум Белдир-Арыг сылдысталыр.
Бедик ажыр үнгөн хүн дег, чылыг-чырык
Мээң кудаң шырай арны онза чазык.

Дуу шагдан Хөлдер-Өөжү арат чурту
Туураан байлар аалдары кожа хонар.
Аңгыр куш дег, алдын чаштыг кудам-кадай
Ажы-төлүн чагып, сургап баштап чоруур.

Эрээн-шокар чечек чалгаан Хөлдер-Өөжү
Эртен, кежээ салгын хатты челбип «ойнаар».
Эштиг, өөрлүг кудайым эрес-кежээ
Эрткен вектиң халыын изиин утпайн чоруур.

Булут өттүр шонган хүн дег сагындырар
Бузут баък чок карактары каттыраңнаар.
Хүлүмзүрүг шырайында чайынналган
Хүндүлээрим кудам-кадай мени деткиир.

Ээр-дагыр узун Тести харап оар
Эзир төрүүр Хайыракан бедик көстүр
Чүрээмге чоок хан-төрөл ужур билир,
Сүлде-сүзүк бисте тудуш эргим кижн.

*«Ленин», «Кызыл тук» орденнернин, хөй-хөй медальдарнын
эдилекчизи, кожууннуң малчыннарының аразынга 19 удаа Наадым
тиилекчизи Иван Симчитович Данзурунга.*

Бай арат

Дус-Хөлде көк-көк тейлер
Турум чуртуг малчын арат.
Беленгиште кыштаг туткан
Меңээ таныш эргим өңнүк.

Өвүр шатта козурашкан
Өшкү, хою кажараңнаар.
Авазы дег дөспес чаңныг
Арбан чарты кыстары хөй.

Кадат малдыг халышкылар
Кажаа хоорар, сиген сөөртүр

Улуг иште угбашкылар
уран-шевер, каас-шиник!

Чыраа, саяа кодан кагбас.
Чылгы сүрүү чурт шимээн
Чыргаланды уруглары
Чыргалдыгга хөңнү-ле чок.

Дус-Хөл өргүн мал ораны
Дужун бодап чеде бээр мен.
Токулчак ак өгден тиккеш,
Тогду хойлар малдаксаар мен.

Дыштанырын сактып чорбас
Тывынгыр бай мөзү сиңген —
Иван акый эзир ышкаш
Иштии-Шатты эргий уजार.

Сүлдези бедик чоргаар, омак
Сүрүү семис бай-ла арат!
Омак, сергек хөглүг өскөн
Оглу, кызы албан-хаачыт!

Сезен бештиг улуг өгбе
Сеткил-хөңнү аныяксыг,
Малчыннарның наадымында
Мага хандыр найырлап ор...

«Хей-аът» чогаал бөлүү

Чечекмаа СААЯ

Билзекке йөрээл

Бадылашкан хүнүвүсте
Бурунгулар белээ-дир дээш,
Буурул баштыг кырган-авам
Мөңгүн билзээн меңээ берди.

Мөңгүн билзек,
Өгбөмден мээ дамчып келген солун белек,
Өөрүшкүнү эккеп чоруур эртинем сен.

Авыралдыг ие белээ
Аксым-кежиин чаяап чору.
Айыраңнаан чечектер дег,
Ажы-төлдүг ие болдум.

Мөңгүн билзек,
Мөңгө быжыг ынакшылдың чаяакчызы,
Менден, сенден эки-баъкты чайладып чор.

Улуг, биче, ортун чараш келиннерим,
Угаанныг-даа, ажил-ишчи, топтуг силер.
Оолдарым адазы дег экер-эрес
Оон өске салымны кым меңээ күзээр.

Мөңгүн билзек, —
Амгы өйде хеймер кеним эдилели
Алгап, йөрээп камнап чор деп чагыым бердим.

Куйда лама

Гималайның эдээ черде ээн куйда
Кырган ашак баскактанып саадапкан
«Дески чүве турар бе?» — деп, бодалында
Делегейни дээскиндир шүүп орган.

Буурул баштыг Гималайлар ону бүргээн
Торгу ышкаш чиңгир көк дээр кырында бо.
Бурунгунуң бодалдарын үзе кирбейн,
Тоолда дег бойдус-үнүш хүрээлепкен.

Кижиге болуп, хевирленип келгенинде
Бойдус сеңээ угаан-күштү катай шаңнаан
Хинниң тудуш бойдузуңну камна дээнзиг,
Боданыпкан муңгак олар, сеткили чүл?

Күжүр кырган! Кижилерден дескен боор сен
Коргунчуг-дур, хайыра чок апарган бис.
Чуртталганың агымын-даа орта билбес.
«Чуттук үүлө бисте бар» — деп боданза чүл?

Агым суглар хоранналып, ында чурттаан
Амылыг чүүл өлүгленип, сектер болду.
Атомнуг күш чазылгаштың, бөмбүрзекке
Ажыг-шүжүг чедиргенин көрүп тур бис.

Мерген угаан бодал долган бурун кижиге
Берген сөзү сагындырыг кыйгы болду.
Хүндүткелдиг бөмбүрзектиң чурттакчызы
Хүнүн бодап чорбазын деп чагыын берди.

Монгуш ЧАМБАЛ

Көзү чайнаан ийи караң...

Хары ырак көңгүс өске кижилер бис,
кады орташ, чаңгыс-даа сөс солушпаан бол,

элдеп чылыг ыяңгылыг көрүжүңге
элзеди бер часканымны кайгап ор мен.

Көзү чайнаан ийи карааң сонуургалын
хөңнүм бүдүү төлгө чокка билип олур.
Өгленмээн чаш кенен оол деп та чүгө
өттүр көрүп, айтырыксаан ышкаш болдуң...

Салым ойбаа дүвү чок деп

Сарыг хову өлү чок деп,
шалбаа-даа бол, суу турар.
Салым ойбаа дүвү чок деп,
чамап алыр арга турар.
Кижиге багы төрөл чок деп,
ээ көрнүр эжи турар.
Кидис өггө кирип кээрге,
Ээдин салыр — хүндүткел бар.

Надежда КУУЛАР,
Кызыл хоорай

Сагыш

Эртен эрте туруп келдим, сергээм хөлчөк.
Эзим черже аянтаныптым, тааланчыын.
Дүүнгү хүннүң дүмбей бодал хөрээмде чок,
Дүпчөк ырак тайлы берген ышкаш болду.

Хөрээм хостуг, анчыг сагыш менден ыраан,
Аян-чорук изиг күзел өөскүткен.
Боду бүткен бойдустуң бо каазы меңээ
Бо-ла черге дыштанып ал диген ышкаш.

Магам ханды

Часкы ногаан	Шеңне чечээ
Арга-ыяш	Сснuurгааштың —
Чаагай чыды	магам ханды.
Айдызаарга —	
магам ханды.	Сеңээ ынчан
	Өргээн чечээм
Сенче, менче	Сеткилиңни
Согаңнашкан	Өөртүптерге —
	магам ханды.

Чараш-чараш

Арга-эзим артыш, чойган, пөжү чараш,
Авыралдыг ие бойдус байлак чараш.
Алды чүзүн малдың сүрүү өөр чараш
Ажык шөлге дешкилежир, дыка чараш.

Казылганныг эдээндиве базаал, чараш.
Каттар бышкан, сыгыртаага чыыл, чараш.
Чогум арның секпилдерлиг, элдеп чараш,
Сонуургааштың, кайгай бээр мен, онза чараш.

Сарымның сээң аажы-чаңың эргим чараш,
Сагыш-чүрээм хөлзеди бээр таан чараш,
Шона көргөн карактарың шоваа чараш,
Чоокшулап келириңге, улам чараш.

Чүлдү-чүрээм ынакшылы чүүден чараш,
Чүглө сеңээ ажыдар мен, бодан, чараш.
Амыдырал аас-кежи өндүр чараш,
Арат чонну кудавысче чалаал, чараш.

Үш өңүм

Ак өңүм — арат чонга сүт дег ак чол,
Ажыл, чорук чогуңгурун күзээн өңүм.
Ак-көк өңүм — сагыш-сеткил, тура сорук,
Ак-көк дээр дег, аяс чорзун диген өңүм.
Сарыг өңүм — от-көс, хүнге алгыш-йөрээл,
Сарыг шажын номналынга өңнеш өңүм.

Мөңгүн-Тайгадан бөлүктээн шүлүктер

Салчак МОЛДУРГА

Чыман уруу

(Баштак)

Өле баштыг ием кадай,
Өгбе, даай, чээн угум — алтай.
Өшкү-делег уруу угбай.
Өске эвес — кырган-авам.

Кырган-ачам ады — Дорбай,
Кыс, эр аймаа пөктүнмес бай.
Каксаан эъттен ажаанзыргай —
Каксаан дирткен чон дээнигай.

Үе-шаавыс ядараңгай,
Үлдүм база хугбай, ынай:
Аас-белээ тудайн, угбай,
Аадаңнап ал, кырган-авай.

Ажыл-иштиң, назы-харның
Амыр эвес — сезен ажыг
Артын ажып, хемни кештиң,
Амы-ыр, йакшы, Чыман уруу!

Тайбың шагда мал өзектеп,
Дажың өйде даарап, быжып,
Араттарга үжүк-бижик
Айыткан сен, Чыман уруу.

Алдар-хүндүн эң-не бедик
Ат-сураглыг малчын, ие.
Алтай, тыва хөрзүн дөстүг
Аас, дыл сенде — Чыман уруу!

Чегей, дөмей үн истен
Чечен, мерген сөзүң дээштиг —
Чогаалчы кыс өөрүң мурнай
Чоруп ор сен, Чыман уруу!

Шапкын Хемчиин суштап ыткан
Сайлыың, Меңгиң изиң басты.
Хоочун салгал дыңнап ор бис.
Кочанды-ла, Чыман уруу!

Лидия ОНДАР

* * *

Кандыг-даа хем аялгалыг,
Чоннуң дылы ында сиңген.
Холурааштың даажы безин
Хөөмей, сыгыт, каргыраа дег.
Тараа хүнге кылаңнаанзыг,
Черден үнүп, сыстып, чайнаан.
Эңме хөй хем далай болуп,
Оожум агым боданганзыг.
Шөлден аккан судак суглар
Кашпалдарже далажыптар,
Каттышкан хем мөөрүктелип,
Чаңгыс хөөнге ырлашканзыг.
Тыва хөгжүм оркестри
Чоннуң ырын үдээни дег,
Даглыг Тывам хемнериниң
Даажы онза, уяранчыг.
Каргы хемим бедик черден
Аккан болгаш, үнү сүрлүг.
Мөңгүннелген игил ыызы —
Дагларымның кударалы.

★ ★ ★

Айлар, чылдар эрткен тудум аныяк мен.
Ак-көк дээрниц чырык өңү менде сиңген!
Аржаан суглуг, меңги-доштуг Мөңгүн-Тайгам
Алыс чүрээм быжыг кылдыр домнап берген.

Кыңгырадыр ырлап баткан меңги суунга
Ушкан куштуң, булуттарның, ыяштарның
Хөлегези тода көстүп салдап чайнаан.
Шүлүүмнү оон узуп алыр кижидир мен

Айлар, чылдар эрткен тудум аныяк мен.
Тывамны мен ада-чуртка алдаржыдып,
Алдын чайыр сылдызы бооп херелденип,
Челээш тыртып, сорунзалап каастаар-даа мен.

Арыг-кылаң мөңгүннелген сугларымга,
Аккыр хадың эзкени дег, мөгөөр мен.
Айлар, чылдар эрткен тудум аныяксып,
Ала частың ыржызы бооп эглип кээр мен.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ

Башкы дугайында «ожук даштары»

«Өөредир» деп кайгамчыктыг мергежилге
Өөрүшкүлүг, бүзүрелдиг хөңнүң өргүп,
Өөредилгээ бүгү бодуң бердиниптиң...

Хүн бүрүде угаанывыс чырыдып бээр,
Мерген сөстүг, эргим кижиди — Башкы ол-дур...
Хүндүткелдин чулазын аа чону кыпсыр.

Багай сеткил кажанда-даа эдилевес
Башкыларның хүндүткелдиг ажыл-ижи
Сургуулдарын хей-аьдынга ушкарып аар...

Өөредилге — өндүр, чаагай ажыл-херек,
Өөрүшкүлүг ону кылыр башкы киж
Өөредилгээ бүгү бодун кыпсып төдөр...

Өөредири — куруг сава иштээри эвес,
Өөреникчээ эртем долдур паш тип бергеш,
Өжүрбес дээш, ону көзөп, өөскүдери ол!

Чөрүү, хедер ажы-төлгө
Чөгөл төдүп тура хүнзээш,
Чөгенмес-даа ажылымны...

Сагыш-сеткил чаагайының эртинезин
Салгалдарга дамчыдып бээр эртемнер бо:
Чаагай чаңчыл, төөгү болгаш чечен чогаал.

Солун, чараш, кайгамчыктыг мергежилин
Човаг билбес Башкы киж назынында
Чоннуң ажы-төлүнгө-ле бараалгадыр!

Сайдыңмаа ЧЫЧАН,
эмчи

Мөңгүн-Тайга мөңгө таңдым

Хар-даа эриир, час-даа дүжер,
Кара довурак хадып келир,
Кадыг-шириин бойдузумдан
Кайнаар дезип көжер деп мен.
Карак-кулаам кум-сай долган,
Хатка удур чүткүп-ле ор мен
Хады-хады, шуурганна-ла!
Харын сеңээ ынаам дендээр.
Мөңгүн-Тайга,
Мөңгө таңдым.

«Чүзү дежик кудайыл» — дээш,
Шугул улус хыйлангылаар,

Дошкун бойдус агаарындан
Далдаравас күжүр төлү
Шупту бодум бүшкүйүпкен —
Шуурган удур базып-ла ор мен.
Хады-хады, шуурганна-ла!
Харын сеңзэ ынаам дендээр
Мөңгүн-Тайга,
Мөңгө таңдым.

Каш хондур хадың хадааш,
Харың, чазың урзуңза-даа,
Төрээн черим шуурган-хады
Төлү меңзэ дөмей-ле эргим;
Улаан дүвүң аразынга
Улам хедер чаңныг боор мен.
Хады-хады, шуурганна-ла!
Харын сеңзэ ынаам дендээр.
Мөңгүн-Тайга,
Мөңгө таңдым.

Алдын-оол СЕВЕК

Ыдык чуртум

Ада-өгбем төөгүден бээр бурун чурту
Алтай, Моолду таңдыларым харап турар,
Мөңгө дошка хаажылаткан, дүне безин
Мөңгүннелип чырып көстүр Мөңгүн-Тайгам.

Хаяларның хүрең өңү — шырайымда,
Казылганның кызыл чулуу — чаагымда
Аккыр меңги чайыннаажы — сеткилимде,
Агым суунуң аялгазы — хөөмейимде.

Сүрлүг, күштүг сүлдем бедии — шыпшыы ол-дур
Сүзүглемим, чоргааралым — ады ол-дур,
Чүдүп, тейлеп, чалбарыырым — ыдыым ол-дур
Чүрээмге чоок хүлээп аарым — чонум ол-дур.

Каргы хемим

Кара чаштан сайзанақтап ойнап өскөн
Каргы хемим эриин орта чедип келгеш,
Аржаан ышкаш кылаң арыг суун ижип,
Авамга дег эргеленип оргулаар мен.

Унун дургаар чокпак ногаан дыттар үнгөн
Угулза дег шөйлүп баткан төрөөн хемим
Амыдырал хөглүг ырын ырлаан ышкаш,
Аажок шапкын дүргектелдир агып чыдар.

Төрөөн хемим каазын көргөш, мага ханып,
Дөспөс чүрээм өөрүшкүзү дойлуп келгеш,
Эрөөн-шокар чечек үнгөн калбак шыктыг
Эриин орта мөгейгештин, чоруптар мен.

Любовь НАСЫК-ООЛ

Оглум Аянга тураскааттым.

Оглум хеми

Хөрек долган бодалдардан
Хөңнүм муңгаш, чүрөк ышкам..
Каргы хемим эриин орта
Караңгыда чеде бээр мен...

Чассыг оглум чайын маңаа
Чараш-даштап, эштир хеми,
Чаглектаныр чөкпөк дыды
Сагыжымны доюлдуар...

Оглум кожа олурган дег,
Оожум топтуг «хөөрежир» мен.
Сагыжымда бодалдарның
Чаңгызын-даа артырбас мен...

Булут, сылдыс оранында
Бурган оглум мени көрүп,
Муңгаралым үлешкен дег,
Муңчок сылдыс чивеңнежир...

Уругларга булуң

Аңчы-оол ХОМУШКУ

Өрге биле Тарбаган

Шаанда Мөңгүн-Тайга улузу ажы-төлүн мал-маган, аң-мең ады-биле адаарыңга сундулуг чорааннар; Хуна, Кошкар-оол, Бугажык, Арзылаң, Пар-оол, Дилги, Күске, Тарбаган, Өрге дээш-ле баар.

Күскээр Ортаа-Шегетейниң аалдары чайлаанга хонупкан. Аалдарның элээди оолдар, уруглары хемниң ол-бо талазын өрү, куду мал кадарып, үе-черге аайы-биле чугаалажыксаар.

Бир катап авазы Өргени бызаалап эккел дээш чорудупкан. А Тарбаган хой кадарып чораан. Хемниң ол-бо талазынга ийи оол дужааштыр четкилеп келгеш, таныжып алыр бодааннар.

— Эй, оол. Сээң адың кымыл? — деп, Өрге алгырып айтырган.

— Мээң адым Тарбаган-на чүве, оол.

— А, сен кым деп кижжи сен? — деп, ол удур айтырган.

— Мени Өрге дээр.

— Мегелеве, оол. Чоп мени кыжырып тур сен! — деп, Тарбаган ажына берген. Ол Өргеден бичии улуг, школага өөренип көрбээн. Ооң чаңы дүрген болгаш хедер. А Өрге бирги классты дооскаш, чайгы дыштанылгазында чанып келгени ол. Ооң хары

бичии-даа болза, кончуг өде-чара, эрес, шыырак.

— Тарбаган деп аттыг кижиги канчап чоруур чүвөл, оол?

— Өргө деп аттыг кижиги канчап чоруур чүвөл — деп, удур алгырган.

Олар кайызы-даа боттарының аттарына бүзүрөвээн. Харындаа хоранныы кончуг. Ынчангаш хем кежилдир маргыжып, даштар-биле дажажып, алгыржып-ла чораан.

— Бээр кежи кел, оол — деп, Тарбаган дужааган.

— Бодуң кежи кел, кортукпай — деп, Өргө кыжыраан.

— Чоп кончуг тураң улуг оол сен. Кижиги кыжырып турар — дээш, Тарбаган даштар баштап, хемниң сыык черин таварты кеже халып келген.

— Мээң адым Тарбаган-на чүвө. Сен чоп мени кыжырдың?

— Мегелеве, оол. Сен-не-дир сен харын, бодуң мени кыжырып...

Хем кыдыыңа ийи аалдың оолдары ужур октажып, хербектежи, силгижи, удур-дедир чудуруктажыпкан.

Өргө аалыңа ыглап алган келген. Авазы айтырып-тыр:

— Канчап бардың, оглум?

— Ол чарыкта аалдың чүдөк оглу-ла-дыр. Адың кымыл дээримге, мени Тарбаган дээр деп. Мээң адым Өргө дээримге, мегелеве дидир.

Авазы чүвениң ужурун билип каан.

— Даайың сугнуң улуг оглунуң адын Тарбаган дээр, шын харын. Сээң адыңны ооң кырган-ачазы адап каан болбазыкпе. Ол сээң акың-дыр — деп, оглун оожуктуруп каан.

Сөөлүндө дыңнаарга, аттары шынап-ла бирээзиниң Тарбаган, өскезиниң Өргө болган. Артында өске, башка-даа эвес, дыка чоок төрөл.

Назы-хары дөгүй бергеш, олар ийи оолак шаанда хой кадарып, ада-иезиниң хонаш-турлагларын сактып, хем кежилдир дажажып турганын сактып келгеш, шаанга дээр каттыржып органнар-дыр.

Күжүгеннер

Баалыкка үнүп келгеш,
Малым харап олурган мен.
Күжүгеннер шөлчүгөште
күскү дүжүт ажаап турлар.

Сараат, сиген үүжезин,
салгын кээрге, кургадып тур.
Суггур чаашкын куда бээрге,
шупту «өөнче» караш кынныр.

Үр-даа болбайн хүннээректээн,
Үңгүрүнден хөлзеп үнгеш,
Чаъс соонда хөөэзин кээп
чада салып тарадып тур.

Боду хире борбак дашты
борбаңнадыр чууп турда,
бо-даа ылап күчүтен деп
бодум кайгап ханмаан-дыр мен.

Оран-таңды кежиин чаяан
орлан кежээ эрес-даа бол,
озаң-даш чыып, орук үрээр,
оозу багай кулугурлар.

Докпак - Бора

Ырак-узак орук чорааш,
ылгын чоруу кошкаш дивес.
Шылаза-даа, аскым сал дээр
чыраа, саяк Докпак-Бора.

Шуурганныгда төрүттүнгеш,
кулактары үжүп калган,

кула бениң төрүп кааны
кулунчаандан чыраа кулун.

Сула мунгаш салыптарга,
суун ижип, оъдун оъттаар.
Чүген, суглуун дагжадырга,
чүгүрпүшаан дешкилеп кээр.

Кудургайга ушпас-турбас,
кудунчак дег ооргалыг,
эзер, чүген шинчи киирген
эргеленчиг Доклак-Бора.

Чогаал сайгарылгазы

Радион ДОНГАК,
Туран хоорай

ЧЕЧЕН ЧУГААДАН ТООЖУЖЕ

Сөөлгү үеде Чиңгис-Хаан дугайында чогаалдар, кинофильмнер чылдан чылче көвүдеп орар. Ол бүгү чогаалдар Чиңгис-Хаанның амыдыралын, ооң дайынчы ажыл-херектерин аңгы-аңгы көрүштен көргүскени-биле аразында ылгалдыг. Шак ындыг чогаалдарга Василий Янның «Чиңгис-Хаан», «Батый», «Сөөлгү далайже» деп трилогиязы, Исай Калашниковтуң «Жестокий век», Николай Лугиновтуң «По велению Чиңгисхана» деп трилогиязын хамаарыштырып болур.

Тыва литературада Чиңгис-Хаан дугайын чырыткан ажылдар болгаш чогаалдарга журналист Владимир Чадамбаның «Торгу оруун эдерип» (1995) деп очерктерин, Шаңгыр-оол Суваңның «Чиңгис-Хаан» (1999) деп чечен чугаазын, Хонук-оол Монгуштуң «Чиңгис-Хаан болгаш ураанхай тывалары» деп ажылын хамаарыштырып болур.

Шаңгыр-оол Суваңның «Туматтар» (2007) деп тоожузу Чиңгис-Хаан дугайында теманы уламчылап, ону тыва литературага калбартырының оралдажышкыны болуп турар. «Туматтар» дээрге Чиңгис-Хаанның шериглеринге удур эң дидим тулушкан тумат аймактар дугайында тоожу. Ооң маадырлары Семис Боктагай, Тойтуктур-Согар, Хорчи биле Дорба Дошкун нояннар Тываның болгаш Моолдуң төөгүзүнге аттары артып каан кижилер. Тыва, моол болгаш өске-даа улустарның төөгүзүнүң дугайында шинчилелдерде демдеглелдерге үндезилеп, автор бо тоожуну бижээн.

Шаңгыр-оол Суваң 1999 чылда үндүргени «Ачамның шолазы» деп шүлүктөр, чечен болгаш баштак чугаалар чыындызынче

«Чиңгис-Хаан» деп чечен чугааны киирген. Ук чогаал «Туматтар» деп тоожу-биле ажылдың эгези болган. Чечен чугаа биле тоожунуң эгезин деңнеп көөрү бистиң ажылывыстың база бир сорулгаларының бирээзи. «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаада эпиграф кииртинмээн, а «Туматтар» «Тываның төөгүзүнүң» 1966 чылда үндүрүлгезинден үзүндү эпиграфты ажыглаанындан эгелээр. Ниитизи-биле чугаалаарга, чечен чугаа биле тоожунуң эгезиниң аразында улуг карышкактар чок. Ынчалза-даа тоожуда автор чамдык домактарда сөстөрнүң туружун эде салып, тургузупканындан чогаалдың эгези сииреш, кижиниң кичээңгейин хаара тудуп, сонуургады бээр болуп турар. «Тываның төөгүзүнден» үзүндүнү эпиграф кылдыр ап, тоожуну эгелээни номчукчу кижиге болуушкуннар кайы үеде, каш чылда болуп турганын билип алырынга кончуг ужур-дузалыг болган. «Тываның төөгүзүнден» үзүндү тоожунуң сөөлүндө база көстүп кээп, чогаалдың логиктиг төнчүзүн доозарынга чогаалчыга дузалыг болган.

Чечен чугаада наречиелер эвээш ажыглаттынган турган. Чогаалчы чечен чугааны тоожу кылдыр эде кылып тургаш, оларны хөйүнү кииргениннен домактар долу уткалыг апарган. А дайын шөлүн көргүзүп турар эпизодтарда кылдыныгларның канчаар болуп турарын көргүзерде, наречиелер черле ажыглаттынмайн барып болбас. Ук частырыын Шаңгыр-оол Суваң үезинде эскерип, ону эдип алганын демдеглевес арга чок.

Чечен чугаада чугаа чүгле Чиңгис-Хаан биле ооң шериг баштыңчызы Хорчиниң аразында болуп турар. Тоожунуң эгези база шак ынчаар хевээр арткан. Чогаалчы маадырларның кайызының-даа психологтуг портредин чедимчелиг чураан деп болур. Ийи маадырның чугаазын, көрүштерин, бодалдарын, шимчээшкиннерин кыска чечен чугаага (тоожуга хамаарыштыр алыр болза, эгезинге) автор номчукчу кижиге чедингир кылдыр көргүскен. Абзацтарга хуваалданы, автор чечен чугааны тоожу кылдыр эде кылып тургаш, база чоруткан. Ооң уламындан чамдык үзүндүлөр улам тода апарып, домактар логиктиг харылзаалыг болган. Тумат аймактарның өске моол аймактардан ылгалын көргүзүп тургаш, оларның амыдыралын, үзел-бодалдарын чогаалчы кижиниң караанга көстүп кээр кылдыр чуруп шыдапкан.

Ниитизи-биле алырга, «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаа тургузуг талазы-биле көңгүс өскерилге чок бооп, барык ол хевээр тоожуже

шилчип келген. Өскерлиешкиннер домактарда сөстөрнүн туруштарында, абзацтарга хуваалдаларда бооп турар. Немей эпизодтар тоожунуң эгезинде чок. Овур-хевирлерде өскерилгелер база болбаан. Ынчалза-даа кылдыныглар көргүзүп тургаш, автор тоожуда наречиелерни колдады ажыглаанындан чечен чугаа биле тоожунуң кол ылгалы ында болган.

Кандыг-даа чогаалды овур-хевирлер тургузуп турар. «Туматтар» деп тоожуда маадырларның овур-хевирлерин бо ажылга системажыдарын оралдашкан бис. Чогаалда эпизодтарда маадырлар-биле катай 41 персонажтар киржиپ турар. Чогаалчы тоожуну 18 бичии-бичии уткалыг эгегигештерге чарып каан. Оларның хемчээлдери аңгы-аңгы. Кол-кол эпизодтарда Чиңгис-Хаан, Хорчи, Күдүргү Боктагай, Кара-Баштыг, Чааты ирей, Дорба Дошкун ноян дээн ышкаш маадырлар киржип турар. Кара-Баштыг деп маадырның овур-хевири тоожунуң өзек овур-хевири болуп турар. Ынчангаш кол-кол персонажтарның овур-хевирлеринге доктаптаалыңар.

Чиңгис-Хаан. Көк карактарлыг, карактары кышкы аяс дээр дег соок, көрүжү кижини өрүмнөп турар ышкаш. Карааның көрүжү, арнының шырайы, холунуң шимчээшкини-биле кижилерни чагырып шыдаар. Шериглериниң баштыңнарының кижиги бүрүзүнүң аажы-чаңын, арын-шырайын, мөгеерин безин Чиңгис-Хаан кончуг кичээңгейлиг хайгаарап, эскерген чүүлдерин бирден бирээ чокка сайгара бодап чоруур.

Хорчи. Муң-муң аг-шеригни баштап, тулчуушкуннарга удаа-дараа киржип чоруур, өлүм-чидимден кортпас. Өске дайынчылардан ылгалыр онзагай чүүлү чок, олар ышкаш быжыг бөдүүн камгалал хептиг, хатка-соокка дадыккан кара-хүрөң арынның, чоргаар дурт-сынның, кадыг арын-шырайлыг, янзы-бүрү өңнерлиг үнелиг шурулар-биле каастап кылган хынның, арай ыргаксымаар, моол болгаш чоок кавының өске-даа аймактарының дарганнарының сокпайн турары селемелиг.

Сүге. Моолдарның чүс шериг баштыңы. Матпагарзымаар дурт-сынның, сииреш мага-боттуг. Сүге бичизинден-не кадыг-бергеге өөрөнгөн, чаа дайын чалынынга өскөн болгаш, өлүм-чидимден кортпас дайынчы бооп дадыга берген. Тулчуушкуннарга эрес-дидими дээш ону дайынчы эрлер Сүге-Маадыр деп адай бергеннер. Ам-даа аныяк болгаш, аажы-чаңы дорт.

Семис Боктагай. Улуг ногаан кыдат торгу-биле додарлап каан каптазынныг, бедик сынныг семис херээжен кижиг. Өөнүң ээзи Тойтуктур-Согар дайзынның холундан өлүрге, Боктагай боду туматтарның шерин баштап, тулчуушкунга киришкен соонда, хамык улус ону аймактарның баштыңы кылдыр шилип алганнар. Боктагай дээрге турза — бедик, тутса — мөге, эр угаанныг, аймактарның бораң-сараң эрлерин артынга каар. Чүге дизе ада-иезиниң хеймер уруу, хеймер-хеймер боорда, дың кара чаңгыс уруу. Акыларының аразынга өзүп, оларның оюннарын ойнап, чаңын чаңнаар болгаш, ча адар, чыда октаар, селемележир, аңнаар дээш — эр кижиниң кылыр-тудар чүүлдеринге бичиизинден-не өөрени берген. Эр сүлделиг.

Кара-Баштыг. Боктагайның оглу. Кончуг-даа улуг-шыырак, дас кара баштыг оол. Тура-соруу четчир-даа бол, эт-ханы ам-даа арай быжыкпаан. Хар-назыны бичии-даа бол, алыс бодунуң мөге-шыыраа аажок. Дурт сыны ындыг-ла бедик эвес-даа бол, ачазы ышкаш тырың эт-ханныг, калбак хөректиг, үстүү эрнинде чаш дүктөр көстүр-көзүлбес кирбик сал бооп, чымырарты үнүп келген.

Күдүргү. Эпиг-эвилен сөстүг, төлептиг аажы-чаңныг тумат. Ынчалза-даа молдуруктугунуң мурнунга мойнун дөгөвейн, дискетигниң баарынга дис кырынга олурбайн чораан. Күдүргү башкы доскуул шерин баштап, моолдар-биле сөс-даа, согун-даа солчуп шыдаар, чодур-чодур чоон салааларлыг холдарлыг.

Тана. Боктагайның кады ойнап өскөн эжи. Амга чедир эштежи, эки-бакты кады деңге үлежи, биеэги хевээр ижин кара чок эдержи чоруурлар. Бичиизинден-не даараныр, чоок кавыда аалдарда дайынчы хеп даараар шеверлерниң бирээзи.

Кара-Кат. Кашпагай, белен могап турбас, хүнзедир-даа аң сүрүп, маң-биле чоруп болур оол. Ынчангаш аң сегиртирде азы киштээрде, аңчылар ону бо-ла эдертип аар.

Тоорук. Төрүмелинден аңчы оол болган. Кулааның дыыжызы дендии. Кандыг-даа даашты өске дааштардан ылгап кааптар. Куштарның, аңнарның үннерин шуптузун таныыр. Тоорукту база аңчылар бо-ла эдертип алырлар. Элик кежинден даараан чуга хаш идиктерлиг.

Адыгжы (Чарба). Алыс черле хөөремик чаңныг болгаш, оолдарга белен аас аштырбас, колдуунда боду чугааланыр, аксым тырtpа эр.

Чечек. Хүнге кылаңайнып турар кара-хүрең арынныг, янзы-бүрү өңнерлиг чинчилерлиг чавагага катый өрээш, хөрээн куду сула бадырыпкан ийи чоон чаштарлыг, чодураа дег орлан кыдырык карактарлыг.

Даш. Матпагар дурт-сынныг, делгем эгиннерлиг эр.

Ынчалза-даа тоожуда чамдык маадырларның, ылаңгыя Чааты ирей, Куштаараң, Каңгай, Чочай-оол, Хунапай, Мындыря, Ужар-Маадыр, Сагаан, Билчии хам дээн ышкаш персонажтарның овор-хевирлери чедир чуруттунмаан бооп турар. Ооң уламындан тоожуда чамдык эгелерде кыр-кыры-биле көргүстүнген эпизодтар бар апарган.

Шаңгыр-оол Суваңның «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаазы 1999 чылда чырыкче үнүп, «Туматтар» деп тоожунуң эгезин салган. Ук чечен чугааны автор улаштыр сайзырадып, калбартканындан тоожу болу берген. Тоожуда 41 маадыр кирип турар. Четче ажыттынган овор-хевирлерге Чиңгис-Хаанның, Хорчиниң, Сүгениң, Боктагайның ооң оглу Кара-Баштыгың, тумат шериг баштыңы Күдүргүнүң овор-хевирлери хамааржыр.

«Туматтар» деп тоожу тыва литературага Чиңгис-Хаан дугайында теманы калбартырының оралдашкан, харын-даа ол теманы дидими-биле сегирип алган чогаалчыларның бирээзинге Шаңгыр-оол Суваңны адап болур. Ынчангаш «Туматтар» деп тоожу тыва литературада бодунуң туружун тыпкан чогаал. Төөгү жанрын сайзырадып турары-биле ук тоожунуң уjur-дузазы тайылбырлаттынар.

Тайгана ОЧУР

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРА В СОЗДАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАЗНОСТИ ПРОЗЫ С. САРЫГ-ООЛА

Устное народное творчество является фундаментальной художественно-эстетической основой, связующей культуры эпох. Его значение в том, что оно выражает самосознание народа, его представления об Абсолюте — Вселенной, о нравственно-философских категориях, также представляет богатейший материал для сюжетостроения, конфликтообразования и создания художественных образов.

Рассматриваемая проблема разрабатывалась в теоретических трудах и литературно-критических статьях многих исследователей. Неотрывная связь литературы от других областей культуры, предшествующих эпох изучена М.М. Бахтиным. Ученый подчеркивает, что литературу «нельзя понять вне целостного контекста всей культуры данной эпохи... недопустимо отрывать от остальной культуры...» [1, 502]. Исследования М.М. Бахтина привели к выводу о том, что литература античности, средневековья и эпохи Возрождения теснейшим образом связана с фольклором доклассового и классового обществ. Данный вопрос решался также в исследованиях М.А. Горького, Е.М. Мелетинского, В.М. Гацака и других литературоведов, фольклористов.

Фольклор как неиссякаемый родник для становления и развития национальных литератур является отражением национального менталитета и на каждом этапе развития литературы имеет определенное значение в создании ее подлинных художественных творений. При этом фольклорные элементы преломляются, художественно трансформируются в творческом мышлении писателя. Коррелятивная связь между фольклором и литературой обуславливает постоянное движение, взаимопроникновение эстетических богатств двух видов словесного искусства. Эта связь непрерывна и необходима. Так, письменное словесное искусство бессильно без конденсации народного опыта, этнопоэтики, поскольку именно в ней непосредственным образом воплощена основа национального самосознания.

Фольклор выступает ведущим стилеобразующим фактором и в тувинской литературе. Мастера слова тувинской литературы, опираясь на веками сложившиеся традиции народной поэтики, широко применяли элементы фольклора в своих произведениях. Как известно, устное народное творчество является универсальным средством познания народной жизни, своеобразия внутреннего мира кочевников.

Исследования творчества отдельных писателей показывают, что авторы по-своему заимствуют микроединицы народного словесного искусства. Эти различия можно объяснить оригинальностью творческого воображения каждого писателя, его индивидуальной манерой повествования, его индивидуальным мироощущением.

С прозой С. Сарыг-оола связаны углубленное выражение в

тувинской литературе духовной жизни этноса, внутреннего мира героя и освещение народного быта. Устное народное творчество и этнографические реалии с самого становления творчества С. Сарыг-оола определяют специфику его прозы. Закономерности влияния фольклорной поэтики на творчество писателя в период становления тувинской литературы прослеживаются и в жанровой форме, где наряду с освоением новых жанров сохраняются фольклорные, приобретая в индивидуальной мастерской художника новые черты. «В Туве единодушны в мнении: нет более «фольклорного писателя», чем С. Сарыг-оол. Речь идет о творческом перенятии и использовании в произведениях литературы эстетических традиций устной словесности. Связь писателя с народными традициями может быть внешне подражательной. А С. Сарыг-оол обращается к фольклору, главным образом, для того, чтобы в его арсенале найти такие художественные возможности, которые могут передать мысль в пределах привычной, доступной, экспрессивной формы и в то же время по-новому, по-литературному» [2, 193].

Здесь уместно также процитировать высказывание Д.С. Куулара. Анализируя близость произведений С. Сарыг-оола к фольклору, отмечая самобытность его творчества, критик пишет так: «Это может быть отчасти объяснено тем, что С. Сарыг-оолу некому было подражать, все, что он находил для поэтического выражения, было его собственным открытием. Если Сарыг-оол подражал, то только родному фольклору. Но это не назовешь подражанием, ибо фольклор есть колыбель всего художественного творчества. От него никто не может быть независимым» [3, 124].

Обратимся к конкретным примерам, к проявлению фольклорных тенденций в прозе С. Сарыг-оола и попытаемся выяснить своеобразие эстетического преломления устнопоэтических элементов в художественной ткани произведений. Как известно, первое прозаическое произведение С. Сарыг-оола было написано еще в 1937 году. С тех пор творческая кладовая писателя обогатилась повествовательными формами литературы от рассказа до романа, и на протяжении всего творческого пути писателя обнаруживается влияние фольклорной эстетики. Оно выразилось не только в том, что писатель включает в свои произведения пословицы, поговорки, легенды, предания, народные песни и др.,

но и в самих принципах изображения человека, в способах художественного воссоздания мира.

Влияние наиболее крупного жанра фольклора — эпоса в творчестве С. Сарыг-оола прослеживается в его создании героического характера. Тувинский эпос представлен такими значительными памятниками, как «Алдай-Буучу», «Кангывай-Мерген», «Тон Аралчын хаан», «Боралдай-Мерген» и др., С. Сарыг-оол прекрасно знал эти поэмы, слышал их непосредственно в сказительском исполнении. Высокий героический пафос этих народных сказаний был органично усвоен писателем. Героизм в современности С. Сарыг-оол, подобно многим писателям советского времени, усматривает в эпохе революционных перемен, но, углубляясь в национальную историю, обращается к событиям, предшествовавшим Октябрьской революции, а именно к восстанию аратов против феодального строя в конце XIX века. Эпохальный масштаб этих событий осмысливается в традициях героического эпоса, особенно в создании образов. Мотив героизма является эмбриональной основой сюжетно-композиционной структуры неоконченного романа С. Сарыг-оола «Алдан дургун» («Шестьдесят беглецов»). Автор в нем повествует о восстании шестидесяти тувинских аратов, выступивших за свободу народа. Это выступление вошло в историю под названием «алдан дургун» — шестьдесят беглецов, которые с 1940 года по постановлению правительства ТНР получили название «алдан маадыр» — шестьдесят богатырей. Все восставшие были казнены, но их поступок запечатлелся в народной памяти на века. Трагическое восстание, вошедшее в историческую летопись тувинцев, отразилось в народном творчестве с возвышенными героическими интонациями. Такой же возвышенный пафос, героические мотивы и образы, характерные для эпоса, присущи и произведению С. Сарыг-оола.

Первые же строки вводят роман в эпическое русло. В начале героического сказания дается подготовительная к слушанию часть — сказитель знакомит аудиторию с малой родиной главного героя, повествует о ее местонахождении, величии пейзажа. В первой главе романа, которая называется «Алданнарнын чурту» («Родина шестидесятников»), С. Сарыг-оол почти как сказитель обрисовывает родину главного героя — верховье Хемчик.

Эпический тон повествования, взятый сначала, не нарушается и дальше. Во второй главе перед читателем предстает главный

герой романа — Самбажык, что тоже характерно для традиционного принципа повествования, по которому сказитель после темы родины сразу переходит к образу героя-богатыря. В главе дается портрет, через который выражаются богатырские качества характера Самбажыка. Он — вожак шестидесяти повстанцев, наделен храбростью, умом и отвагой. Как и герои эпоса, он не подвластен колебаниям, сомнениям, у него несокрушимая вера в свои силы. Его великие идеи реализуются в великие дела. В народе он воспринимается как отважный вожак не шестидесяти беглецов-табунщиков, а именно шестидесяти богатырей. Образ Самбажыка невольно ассоциируется с образом Амыр-Саны из легенд центрально-азиатских народов, который тоже героически боролся за освобождение людей. Героический образ главного героя романа С. Сарыг-оола Самбажык имеет свои истоки, своих предшественников, которые также увековечены в словесном искусстве. Мотивом героизма пронизан весь художественный спектр древнетюркских орхоно-енисейских сочинений VI-VIII вв. Наследие, представляющее собой надписи, сделанные древнетюркским, руническим письмом на каменных стелах, расположенных на территории Центральной Азии, передают мысли и чувства людей, живших на этой территории, и особо олицетворяют их непоколебимый героический дух. В орхоно-енисейских сочинениях, рассматриваемых в научной литературе как историко-героические поэмы, реальные исторические личности, чьи деяния и поступки изображены, предстают как легендарные герои. Они наделены лучшими человеческими качествами: умом, отвагой, прозорливостью и т.д. Так прославлен, например, героический образ Кюльтегина: «Народы всех земель всех четырех углов, / которых укрощал, которых покорил, / я словом и мечом друг с другом замирил / и тюркам подчинил: так я Добро творил» [4, 36]. Таким образом, мотив героизма является одной из составляющих частей художественной традиции народа.

С. Сарыг-оол показывает своего героя двупланово: кроме романтики героизма, в образе Самбажыка наблюдаются и реалистические черты: «Самбажык невысокого роста, с широкой, как аптара, грудью, плотного телосложения, силач, с рыжей косой. От постоянных работ под солнцем его лицо выглядело загорелым и обрело цвет лиственничной коры, с загнутым вперед, будто орлиный клюв, носом: поэтому люди дали ему кличку Эзир-Хаай

(Орел-Нос). А взгляд глаз был смелым, умным и добрым, вспыхивали в них незатухающие искорки» [5, 7]. В отличие от богатыря из народного творчества в его образе нет гиперболизированных деяний, нет одических выражений, формулировок в его речи. В беседе со своими друзьями он — простой человек, обычный табунщик. В его характере гармонично сочетаются душевность и ответственность, отвага и воля. Как замечал Г. Гегель в оценке героической личности, «сила нравственности покоится только на индивидах, становящихся по своей частной воле и благодаря выдающейся силе и влиянию их характера во главе той действительности, в которой он живет» [6, 420]. Этим требованиям полностью отвечает герой С. Сарыг-оола — Самбажык, который становится предводителем земляков-аратов во время трагического восстания во имя свободы и счастья против угнетателей.

Обращение С. Сарыг-оола к истории своего народа, к героическому восстанию аратов продиктовано стремлением увековечить народный подвиг, выразить национальный менталитет, свободолюбие кочевников. С эпической широтой автор рисует исторические события. Даже названия глав произведения отражают панораму и последовательность исторических событий: «Хемчикте истер» («Следы в Хемчике»), «Херек кежээлээн» («Дело заостряется»), «Амбыннын чорудуп турар бижиктеринде хомудал» («Жалоба в посланиях от Амбын-Ноян»), «Болуглежиг тургустунган» («Группировка создана»), «Будуу чыыш» («Тайное собрание»), «Эзирлер» («Орлы»), «Улаастайже орук» («Путь в Улаастай»), «Ханныг, халаптыг байысаалгага белеткел» («Подготовка к кровавым, мучительным допросам»). Напряжение в повествовании усиливается в тех эпизодах, в которых показано пленение табунщиков-шестидесятников и мучительные их допросы в Улаастае. Но на этом повествование, к сожалению, обрывается, роман остался неоконченным, т.к. это произведение является одной из предсмертных работ писателя.

Чтобы максимально приблизить повествование к исторической основе, достичь реальности в изображении, автор употребляет немало этнонимов, топонимов, названий географических мест, где в реальности и происходило восстание и его подготовка. Обращение С. Сарыг-оола к поэтике народного творчества дало возможность ощутимее выразить непоколебимый национально-

патриотический дух беглецов-богатырей. Народные песни, пословицы, афоризмы, крылатые народные выражения, использованные в романе, способствуют выражению народной героики.

Мотив героизма, традиционный для эпоса, является одним из основных художественных элементов в изображении нравственно-психологической природы героического характера.

Стремление раскрыть и ошутимее выразить национальное в образах и характерах своих героев, воссоздать модель духовной сущности представителя этноса характеризует прозу С. Сарыг-оола, его народный стиль. Для писателя народ — носитель нравственного начала, которые базируются на глубоких истоках развития этносознания. С. Сарыг-оол в своей прозе через создаваемые им художественные образы героев выражает свою концепцию жизни, свое понимание значимости человеческой личности, ее судьбы.

В сознании тувинского народа большое значение имело культовое отношение к предкам; почитание старших в своем роду как хранителей духовного опыта народа отразилось в различных жанрах фольклора. Представители старшего поколения неизменно изображаются с уважением, их авторитет непререкаем. Именно такой принцип изображения старших, создания художественных образов людей преклонного возраста усвоен С. Сарыг-оолом. В его прозе особое внимание уделяется народным педагогам, воспитателям молодежи — представителям старшего поколения. Старики у С. Сарыг-оола являются носителями народной мудрости, народного мировоззрения. В романе «Повествование Ангыр-оола» такую нравственную и этическую функцию выполняют Одучу и Чезен-Кадай.

В «галерее народных образов» особое место занимает образ сказителя Одучу. Одучу — человек глубоких мыслей и чувств, хранитель народных традиций, морально-нравственных реликвий нации. Во внешнем облике Одучу мы видим черты, восходящие к фольклору, а именно — светлость, обладание белым цветом. В фольклорной традиции народов Центральной Азии типичен образ Ачыты Башкы — Старого Мудреца, который всегда рисуется белобородым и седым. Одучу является художественной трансформацией архетипа Старого Мудреца.

Как и Ачыты Башкы из народных произведений, Одучу пользуется особым уважением, авторитетом в народе. Он всегда и в любом аале — самый желанный и уважаемый гость. Бывали случаи, когда по поводу его приезда даже резали барана. Люди встречали сказителей с таким особым почтением, что свидетельствует о неизменной любви народа Тувы к словесному искусству.

Белобородый старик имеет сакральное значение. Эпитет «ак» («белый») является выражением всего светлого, доброго. Общение с Одучу в Ангыр-ооле пробуждает чувство оптимизма: «- Оказывается, вы хорошего пастуха приобрели. Расскажи-ка, молодец мой, кого встречал, чего видел? — спросил меня как у Оскус-оола из своих сказок ...» [7, 154]. Ободренный от такого отношения к себе, Ангыр-оол решается «присесть на край ширтека». Знакомство с ним способствует внутренней эволюции героя — он растет, происходит возмужание. Характер Одучу олицетворяет святость Духа, концентрирует жизненные силы героев. Здесь уместно также вспомнить высказывания К. Юнга, который применительно к психологии отдельного человека считал, что архетип Духа вносит смысл и гармонию в хаотичную жизнь, олицетворяет озарение и способность находить выход из безвыходной ситуации [8, 24-30]. По его теории в ряд признаков проявления архетипа Духа входит и фигура старого человека.

В фольклорной традиции образу старого мудреца приписывается не только мифологический облик, ему свойственны и связь с практической жизнью человека, слитность с окружающим миром. Человек, имеющий народные знания, жизненный опыт, выступает примером, идеалом морально-этических ценностей. В романе С. Сарыг-оола выражена и востребованная социальная значимость образа Старого Мудреца, художественным воплощением которого явился сказитель Одучу. В данном случае творческая трансформация архетипического содержания вполне современна.

Неоспорим еще и тот факт, что сказители выступали в обществе как философы, учителя-педагоги. Школа тувинского сказителя, перебивающая из одного аала в другой, воспитывала подрастающее поколение к нравственным реликвиям с помощью эстетики устного народного творчества. В романе Одучу, обладающий жизненным опытом и мудростью, так же учит молодое

поколение осознавать силу художественного слова, воспитывает у них любовь к прекрасному, к искусству. Его мудрые речи, основанные на народном миропонимании, оказывают большое воздействие на Ангыр-оола.

Трансформация архетипического образа Старого Мудреца сохраняет общенациональную основу нравственного идеала и в то же время не повторяет мифологический образ, а является его модифицированной формой. Таким образом, типичный образ Старого Мудреца из фольклорных традиций мастерски воспроизведен С. Сарыг-оолом в образе Одучу. Наряду с ним можно назвать и образы таких мудрых стариков, как Тараачы и Ууштаар.

Еще одним образом, восходящим к народному творчеству, выражающим специфику национального характера, является образ Чезен-Кадай, бабушки Ангыр-оола. В тувинском фольклоре широко известны такие образы, их отличает большое знание жизни, они дают героям спасительные советы.

В одной из глав оригинала автор дает полное имя своей героини Чинзелиг. Это говорящее имя, оно обозначает символическое украшение верхушки шапки у ноенов, указывающее на его статус. Хотя бабушка Чинзелиг-Кадай не относится по своему социальному положению к высшим слоям общества, автор хочет подчеркнуть именем героини высоту ее помыслов, способность управлять другими людьми. С. Сарыг-оол при раскрытии характера Чезен-Кадай широко использует диалог, в котором отражается ее доброта, широкий ум, богатый жизненный опыт. Строго говоря, это не совсем диалог, так как младший только спрашивает, а бабушке, как старшей по возрасту, дается возможность монологического высказывания. В этом принципе тоже можно усмотреть соблюдение писателем национальных устоев, то есть, строя речь своих персонажей, автор представителям старшего поколения всегда дает возможность выразиться от своего лица, иногда прямая речь старших занимает очень большой объем. С. Сарыг-оол стремится к наибольшей полноте и точности при передаче ее мудрых слов, поучительных афоризмов, мифов и притч.

Образ Чезен-Кадай — это символический образ народа. Он выражает его обычаи, жизненные, религиозные принципы, его мудрость. Велика заслуга Чезен-Кадай в формировании личности, мировоззрения Ангыр-оола. Она и лучший друг, и нравственный

путеводитель Ангыр-оола: «Хотя руки бабушки были обветренными и шершавыми, но мне их прикосновение всегда казалось мягким и нежным. Она не просто гладила голову, а изливая свое тепло в мое сердце, извлекала из моей печени холодный черный камень тоски» [7, 173]. В галерее народных образов, созданных С. Сарыг-оолом, Чезен-Кадай имеет большое значение. Художественная сила и убедительность этого образа достигнута благодаря опоре на народные традиции.

Произведения С. Сарыг-оола – это не механическое повторение народных традиций. Традиции устного народного творчества народа придают произведениям писателя неожиданный эффект, сочность и оригинальность именно потому, что С. Сарыг-оол их мастерски интерпретирует, творчески трансформирует. Как утверждает З.Б. Самдан, «главной отличительной чертой творчества С. Сарыг-оола является народность, корни которой лежат в органической связи с родным фольклором» [9, 139].

С. Сарыг-оола всегда отличал интерес к современнику, духовно-нравственной сфере его жизни. По своим убеждениям, идеологии писатель формировался как человек советского времени. В системе персонажей его произведений есть образы трудящихся, рабочих, колхозников, других строителей социалистического общества, но наиболее жизненно достоверными и художественно убедительными стали те образы, которые создавались с опорой на традиции устного народного творчества. Именно они наиболее ярко показывают преимущество духовного, художественного опыта народа, которые сохраняются и в новое время. Наряду с образами героев-богатырей, сказителя, старшего в роду, в творчестве С. Сарыг-оола одним из самых выразительных и характерных образов является образ охотника.

В устном словесном искусстве народа особое место занимает мотив охотничества, так как именно охота являлась одним из древнейших промыслов у тувинского народа. Мотив охоты, образ охотника по-особенному отражается в таких жанрах устного творчества тувинцев, как охотничьи легенды и охотничьи сказки.

Мотив охоты является центральным в таких рассказах С. Сарыг-оола, как «Улуг олча» («Большая добыча»), «Шончалай», «Соругга» («В карауле») «Коргуушкундан оорушку» («От страха к радости») и в повести «Белек» («Подарок»). Примечательно,

что писатель создает прежде всего образы женщин-охотниц: это маленькая девочка Шончалай, которая смогла застрелить медведя; это мать Шимита, сутками находящаяся в тайге, это Ильдирма — главная героиня повести «Подарок». Образ деятельной, активной женщины, которая берет на себя функцию мужчины как добытчика, восходит к глубинным истокам народной жизни, когда роль женщины в социуме была ведущей. Память об этом отразилась в тувинском фольклоре. В героическом эпосе, сказках большую роль играют женщины: сестры богатырей, их невесты и жены, мудрые кадын, дангыны как мифические и реальные существа не просто дают советы, но и участвуют в действиях, способны совершить героические деяния. Примечательно, что в других сибирских литературах, архетип охотника не представлен широко в женских образах. Так, сарыг-ооловским образам редко находятся параллели, например, в типологически близких хакасской, якутской, бурятской литературах.

Исследователь тувинской литературы М.А. Хадаханэ в связи с появлением повести «Подарок» пишет так: «Большим фактом литературной жизни Тывы было появление повести «Подарок» С. Сарыг-оола о патриотических делах и помыслах одной простой охотничьей семьи» [10, 93]. В своей повести С. Сарыг-оол правдиво изображает национальный быт, жизнь и чаяния тоджинцев Тувы периода Великой Отечественной Войны. Главный герой произведения — охотница, тоджинка Ильдирма, ее муж осваивает непривычное для тувинца занятие, работая в шахтах по золотодобыче. В это трудное время традиционный промысел своего народа продолжает женщина. Акцент в повести сделан на изображении процесса охоты. Только в конце повести С. Сарыг-оол показывает патриотический поступок охотницы и ее мужа, которые всю свою добычу отдают на нужды Советской Армии.

Ильдирма отправляется на очередную охоту в тайгу, преодолевает нелегкий путь. Охота оказалась столь удачной, что ствол ее ружья «не успевал остывать». На третий день охоты Ильдирму заманивает свежий соболиный след, ведь соболь — одна из редких ценных добыч охотников. Здесь вступает в силу сакральность охотничьего ремесла. Героиня попадает под власть природных инстинктов. Она остается один на один с миром тайги и природы, который является одновременно другом и врагом человека. Охота для нее становится сложным и значимым испытанием.

Осознание того, что она заблудилась в темном лесу, пробуждает в ней чувство озарения. Ощущение себя как части окружающей природы помогает ей оценить собственную значимость и ценность. Она чувствует себя частицей этой земли и всего космоса. Все события, которые происходят с Ильдирмой во время охоты, можно сравнить с пробуждением. В сознании героя-охотника происходит озарение, дающее некую силу по-светлому взглянуть на жизнь, на людей и на самого себя.

Охота, связанная с немалым количеством мифологических сюжетов у народов мира, трактуется как момент инициации человеческого сознания. По мифологическим представлениям, в процессе убивания зверя охотником происходит обмен энергии биосферы между человеком и животным. Стабильность данного мотива в мифосознании, его независимость от времени, нации, жанровых форм подтверждены исследованиями этнографов, философов, культурологов, фольклористов и литературоведов.

Ночевка Ильдирмы в горах Медвежьих Кедры изображается писателем подробно. Читателю не только видится ночной пейзаж тоджинской тайги, но и слышатся ночные звуки тайги.

Ночевка на фоне природы вызывает у героини поток воспоминаний. В свете яркой пламени она любит красками ночной тайги. И здесь появляются воспоминания: «Стройные красивые пихты, кедры, их густые красно-коричневые стволы, белые шелковистые снежинки на них — вся эта красота при свете костра напоминает Ильдирме сказку, рассказанную мамой: «прекрасная царица, спереди озаряющая солнечными лучами, сзади озаряющая лунными лучами, сидит в шестизэтажном стеклянном доме, с одной стороны семьдесят девушек песни поют, а с другой стороны семьдесят юношей поют каргыраа, хоомей (горловое пение)...» [11, 431]. Единение героини с природой помогло ей вернуться от хаоса — неподвластного и таинственного ей мира к космосу, к своему гармоничному пространству. И тогда, в лоне абсолюта — природы, когда не только сознание, но и подсознание находятся в блаженной ностальгии, ей кажется, что грань между сказкой и реальностью слишком прозрачна. Скрытое сопоставление леса со дворцом, проводимое автором, позволяет обрисовать характер героини в контексте национальных традиций, показать силу ее воли, духа, внутреннюю красоту. Этой же цели служит описание портрета: «Хотя молодость Ильдирмы уже позади, щеки ее еще ярче отливались румянцем в играющем пламени костра, словно спелые кедровые орехи».

Таким образом, творческое преломление в художественной ткани прозы С. Сарыг-оола таких основных традиционных фольклорных мотивов, как гонения, испытания, преодоления трудностей, образов героических деятелей, старейшин, охотника, позволяет автору ощутимо передать жизнь тувинского народа, специфику его психологии, мироощущения, демонстрирует народный стиль писателя.

Традиции устного словесного искусства широко используются С. Сарыг-оолом в создании художественных образов, в идейно-композиционной, сюжетной организации произведений. Писатель широко развивает фольклорные традиции, основываясь на глубоком знании словесного искусства, синтезирующего в себе архаико-мифологические представления народа, и используя его неиссякаемые эстетические традиции, С. Сарыг-оол создает свои оригинальные высокохудожественные произведения, воспроизводящие богатую и разнообразную жизнь родного тувинского народа.

Литература:

1. Бахтин, М.М. Литературно-критические статьи [Текст] / М.М. Бахтин. — М.: Худож. литература, 1986. — С. 502.
2. Калзан, А.К. Восхождение к высотам [Текст] / А.К. Калзан // Улуг-Хем, 1969. — № 10. — С. 193.
3. Куулар, Д.С. Степан Агбаанович Сарыг-оол (литературный портрет) [Текст] / Д.С. Куулар // Повелитель слов. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2003. — С. 124.
4. Надписи в честь героев // Поэзия древних тюрков [Текст] / Сост. И.В. Стеблева / — М.: Раритет, 1993. — С. 36.
5. Сарыг-оол, С.А. Алдан дургун [Текст] / С.А. Сарыг-оол. — Кызыл: Тыв. ном унд. чери, 1987. — 208 ар.
6. Гегель, Г.В.Ф. Эстетика в 4-х томах [Текст] / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Наука, 1968. — Т. III. — С. 420.
7. Сарыг-оол, С.А. Ангыр-оолдун тоожузу // Сарыг-оол, С.А. Чогаалдар чыындызы [Текст] / С.А. Сарыг-оол. — Кызыл: Тыв. ном унд. чери, 1988. — I т. — 453 ар.
8. Юнг, К.Г. О феноменологии духа в сказках [Текст] / К.Г. Юнг. — Урания. — 1994. — № 1. — С. 24-30.
9. Самдан, З.Б. Движение историзма [Текст] / З.Б. Самдан // Байкал, 1980, № 5. — С. 139.
10. Хадаханэ, М.А. Тувинская проза [Текст] / М.А. Хадаханэ. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1969. — С. 93.
11. Сарыг-оол, С.А. Белек // Сарыг-оол, С.А. Чогаалдар чыындызы [Текст] / С.А. Сарыг-оол. — Кызыл: Тыв. ном унд. чери, 1989. — II т. — 419-456 ар.

«КЫПКАН ОТ ДЕГ ЧҮРЭЭМ ЫРЫ...»

Бистиң чаңгыс чер-чуртуувус, чогаалчы, очулдурукчу, С.Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады, Тывадан Москваның А.М.Горький аттыг литература институтунуң бир дугаар доозукчузу Монгуш Доржу чораан болза, бо чылын 69 харлаар турган. Ол чурттап эрткен кыска, берге, кызагалдарлыг амыдыралының дургузунда хөй-ле чогаалдарны бижип каан. Ооң бодунуң-даа амыдыралынга, чогаалдарынга-даа янзы-бүрү боралгактар доза туруп турза-даа, бедик утка-шынарлыг, уяранчыг лириктиг чогаалдарны бижип каан. Тыва шүлүк чогаалында кымга-даа дөмейлешпес, кымдан-даа хамаарышпас тускай арынны ол арттырып каан. Ооң чогаалдары-биле хууда амыдыралы дөмейлешкек болгаш үелешкек. Кызагалдырны, сорбуларлыг балыгларының аарыш-кызын, сеткил-сагыжының хөөннерин чүгле бодунуң шүлүктери-биле үлежип чораан. Салым-чаяанныг чогаалчының чогаалдарын хөй-хөй чогаалчылар магадал-биле номчуп чорза-даа, ооң дугайында үнелел берип, чүнү-даа ытташпааны хомуданчыг. Монгуш Баяновичиниң үезинде чогаал оруунче базып үнүп келген чогаалчылар Александр Даржай, Михаил Дуюнгар, К.Черлиг-оол, К.Сарыг-оол, С.Сандю, хоочун чогаалчылардан Олег Сувакпит, Салчак Тамба олар харын бедии-биле үнелеп чорааннар. Ол бот-боттарынга дөмейлешпес чогаалдары-биле тыва национал лириканың хөгжүлдезин шапкынчылган, а тыва новелла, тыва баллада Монгуш Доржунуң карандажындан бир янзы аян болгаш үн-биле дыңналы берген болгаш, боттарының хөгжүлдезин алган. Ол чогаал ажылының кымга-даа деңнеп болбас тускай оруун дилеп, тып чораан чогаалчы.

Бора-Шай, Моолдуг-Хем, Таргыжык, Кара-Дыттар, Солчурлар сыннары, Солчур суур, Хандагайты — чогаалчының бижип эгелээн черлери ол. «Ак-көк кавай — мээң Тывам» деп шүлүглелинде ооң чогаал ажылының эге дөзү кайыын үнгенин тодаргай айтып каан.

Өскен чери кижилерге
Өпей ыр дег үнемчелиг.
Кавыскылыг Өвүр черден
Хамык ырым ужукталган.

Ынак черим салым-хуузу
Ырым болуп чалгынналган.
Чонга сөңүм — чогаалдарым
Чогум дөзү моон үнген.

Ынакшыл дугайында хөй-ле шүлүктерни, шүлүглелди бижээн.
Ынчалза-даа ооң сеткил-сагыжындан авазы, ооң овор-хевири
кажан-даа ыравайн чораан.

...Арай чолдак дурт-сынныг,
Адыжында хаварыктыг,
Каас торгу кетпейн чораан
Кадай кижиги — мээң авам.

Казыргы дег чалыы өйү
Кавайывыс чанынга эрткен.
Бачым чылдар шылгалдазы —
Баштың дүгү көгерерген.

(«Авамның ыры»).

Монгуш Доржу хөй ажы-төлдүг, ажыл-ишчи өг-бүлөгө өскөн.
Ада-иези Солчур суурга чурттап, колхозтуң ажыл-ижин кылып
чордулар. Авазы эртен, кежээ инектерин саап, уруглары-биле
мал-маган дээш дүвүрөп оран угбай чүве. Езулуг чонга
хүндүткелдиг ие-ле болгай. Ачазы Баян хөй ажы-төлүн азыраар
дээш, аът андазыны-биле тараа тарып, эш-өөрүнге, кожаларынга
үлөп чораан буянныг кижиги деп дыңнаан мен. Ооң бадыткалы
болур Солчурнуң Кезек-Хадың адаанда чоннуң «Баян аңгызы»
дижири тараа шөлүнүң орну ам-даа бар.

Монгуш Доржунуң өскөн чери ооң чогаалдарында хөй
черни ээлеп турар. «Бора-Шай», «Чойганмаа» дээн чижектиг
шүлүглелдерни кайы-даа назынның кижилери улуг сонургал-
биле номчуур.

Шала күскээр шаттар санай
Шартылаалар үнүн алчып,
Калга-Кежиг, Таргыжыктың
Хады бисти кыйгыра бээр.
(«Бора-Шай»).

Таргыжыктың бышкан кады
Даңны уткуп туру-ла боор,
Далашлааже хоржок, Монгуш,
Даарта чагдан өкпе дээрe.

(«Чойганмаа»).

«Чойганмааның» бир дугаар үнүп эгелээш-ле, аныяк өскөнниң, студентилерниң костюм карманындан ужулбас, ынак чогаалы апарган. Ынчан бистер, дыл болгаш литература факультетиниң студентилери, балладаның шуптузун шээжи-биле билир турдувус.

Бир мындыг таварылганы чер-ле утпас мен. Пединститутка өөренип тургаш, «Тываның аныяктары» солуннуң корреспондентизи, чогаалчы Сарыг-оол Кууларның бажыңыга турган мен. Монгуш Доржу база ол солунга ажылдап турган, ынчангаш ол бажыңга үргүлчү кээр, хонгулаар-даа кижиги. Олар иелээн үргүлчү шүлүктөр сайгарган олулар улус.

Бир эртен эртенги чем чип олурувуста, Сарыг-оол Тамба-Сүрүновичиниң өөнүң ишти каттырып чугаалады: «Кандай кижиги сен, Доржу. Бо мээң сыртыымны канчап каапканың ол? Багай угбаң сыртыын чоп шокарлап каапкан сен?» Халып чеде бергеш көөрүвүске, эмгежок-ла одуруглар бижип каан болду. «Чойганмаа» деп балладаның ийиги кезээ-дир ийин.

Амыдырал оруктары
Аңгы-аңгы болганындан
Чойганмааның сураан
Чоокта безин дыңнавадым.

Дүүн болган ужуражыг
Дүште-дүлде ышкаш болчук.
Кино көргөш, чанып ордум.
Кижиги кый дээн, тура дүштүм.

...Хөмө келди, Чойганмаа де,
Хөрлээ долган күжүр чүрээм
Чалыы, чараш, эргим кысче
Чалар одун углапкан боор

дээш-ле, сыртыктың ийи талазын долдур бижип каан. Сарыг-оол тургаш мынча дидир: «Сыртыкты чоор сен, Санчиевна, харын шыгжап ал, тураскаал бооп чораай-ла, чаңгыс чер-чурттуг дуңмаң шүлүк-ле бижип каан-дыр» деп каттырды.

Ол сыртык хавын шыгжап алгаш чораан улус, ам-даа ажы-төлүндө бар бооп чадавас.

Доржу шүлүк бижий бергенде, черле белең доктаавас кижиге. Бодалдарын төндүргөш, ынчан доктаар. Ам «Чойганмаа», «Бора-Шай» дээн ышкаш чогаалдарын аныяктар дилээш-даа тыппас, парлаттынарга-ла, чонче тарай берген. А ооң чогаалдары библиотекаларда безин чок, ховар. Ооң шүлүктөрүнүн чыындызы база ындыг, тывылбас. Чыындылар хамаанчок өөредилге номнарында безин М.Доржунун оода үзүндү чогаалдарын безин киирбээн. А «Тываның чогаалчылары» деп номда ооң ады безин кирбээн. Ол дээрге мындыг улуг шүлүкчүнүн адынга улуг согушкун ышкажыл. Ындыг кызышкыннар салым-чаянныг шүлүкчүнүн хөрөк-чүрээң сорбуландырып чораан болбайн канчаар.

Баарымга артар сорбу
Бажым алыр чадавас боор...
(«Сорбу»).

Хире-хире ыы-сыылыг
Борбак чүрээң сеңээ берейн.
(«Бодал»).

Монгуш Доржунун чаңгыс классчызы Владимир Ховалыгдан эжинин дугайында айтырган мен. «Оо, Доржу ышкаш кем чок кижиге кайда боор, узун чапсарда безин партазындан турбас, бижиттинип-ле оорар кижиге, көөргө шүлүктөр-ле боор. Чыткан хөй тургуспас кижиге-ле болгай. Ол чүгө шүлүкчү эвес. Кайгамчык спортчу кижиге».

Хомуданчыг чүвө — ооң чогаалдарының билдиртпейн чидип бар чыдары-ла-дыр. Бар чогаалдары катап парлаттынмайн турар болгаш, ындыг болбайн канчаар. Ам 70 харлаар чылында оода ийи-бир ному үнөр боор деп идегел бар. Өскөн сууру Солчурнун библиотекасында безин ооң номнары чок. Школачылар бистин суурувустан алдарлыг шүлүкчү үнгөн дээрзин билбес-даа чыгыгы боор оң.

Чогаалчы боду, ооң чогаалдары чон аразынга тарап, үнөлелди алыр дээрзинге бүзүрөп чораан.

«Кыпкан көс дег чүрээм ыры
Кырың дургаар диңмирей бээр».

Ынчалза-даа чамдык эш-өөрүнгө ол бүзүревейн чораан.

«Чамдыктарның аажы-чаңы
Чазык, чаагай көзүлзе-даа,
Кара сагыш, адааргалды
Катай хойлап чоруур боор-дур».

Ынак чогаалчывыстың номнары катап-катап парлаттынар боор
дээрзинге идегеливис черле оскунмаалыңар.

Моол тывалары

Поллина СЕРЕН, ТГШИ-нин,
башкарыкчы эртем ажылдакчызы

ХОМДУ ТЫВАЛАРЫНЫҢ КАЖЫЫДАЛ ЕЗУЛАЛЫ

Бо чүүлге автор Моолдуң Хомду аймакта чурттап турар тываларга чедип чорааш, оларның дылын база езу-чаңчылдарын шинчилээр сорулгалыг чыгган материалдарынга үндезилеп, оларның кажыыдал езулалы-биле номчукчуларны таныштырды.

Хомду тывалары кижини мөчүүрге, өлүп калган деп дорт чугаалавайн, мөчээн кижини *бурган болган, дээ оранда барган, чуулган, удуп калган, шыдашпайн барган, чой барган, чок болган* деп ойзу чугаалаарлар. Моолда чурттап турар тываларның дылында мөчээн кижини хөй янзы ойзу адаары эскертинип турар. Чижээлээрге, Цэнгэл тывалары мөчээн кижини *аарыг алгаш барган, аарыг адырылбайн алган, бурган болуп калган, дустай берген, дээ оранга барган, калган, калып калган, караан шимген, кижини холундан барган, сугга барган, улуг аалынга барган, чана берген, чок болган, чок апарган, чорта берген, шыдашпайн барган* деп ойзу адап турарлар.

Кандыг-бир кижини мөчээнде баштай чоок кижилеринге, төрелдеринге, ооң соонда аймакта чурттап турар тываларга дыңнадыр. Кижини мөчээн аалга таныыр, танывас-даа болза, ол аймакта чурттап турар шупту-ла тывалар дузалажып, сөөлгү оруунче үдежиپ чедип келир. Кижини бүрүзү бодунуң шаа-биле бир-ле чүве ап алган келир. Чамдык улус чеминиң дээжизин ап алып, азы акшалыг, азы кадактыг келир. Кажыыдалга таварышканда бот-боттарынга дузалажып, деткижери-биле Моолда чурттап турар өске аймак -сөөк чоннардан тывалар ылгалып турар деп санап турарлар.

Мөчээн эр кижини өгнүң солагай, а херээжен кижини оң талазынга, дөжөк чаткаш, өрү көрүндүр чыттыргаш, ак пөс-биле шып каар. Караа ажык болза, караан шийдирип каар, аксы аазатына берген болза, аксын хаап каар.

Кавайынга чыттырарда, хөвөң чаткаш, оон ногаан торгу чаткаш, ак пөске ораагаш, холун дургаар салгаш, өрү көрүндүр дорт чыттыргаш, бажынга шай сыртап каар. Ногаан өңнүг торгу- ногаан оът дег өзер болзун дээн утканы илередип турар. А кырынга көк торгу-биле шып каар. Көк дээр дег болзун дээри ол. Кавайының кыдыынга херек эдилелин, хевин салып каар. Мурнунга ак көжеге азып каар. *Кавай деп сөстүң орнунга хааржак деп сөстү база авсы, өлгий деп моол сөстөрни ажыглап турар.* Ооң мурнунда ак пөске ораагаш, кидис-биле кавайлап база турган.

Улуг назылыг улусту ийлендир чыттырар. Бир холун сыртандыргаш, бир холу-биле дискээн туттундуруп каар. Белинге алгы каап каар.

Уругларын хүнгээр от дескиндирип, мөчээн кижини-биле байырлаштырар. Ону арнын көргүзөр дээр. Бичии уругларны кириштирбес — коргуп, аарып болур дээр.

Мөчээн кижини, ламаның айытканы хүнүн, шагын сагып, үндүрер. Ону эки шагында үндүрер дээр. Улуг назылыг кижини үндүрерде, чылы тааржыр кижини «Чаш чылыңарны чажадыңар (Назыныңарны назыладыңар). Даш өөңөргө эки чурттап чоруур шааңар болду. Чоруур шаг келди. Чоруукай (чоруулуңар)» деп чугаалааш, хол дээп үндүрер. Өгден үндүрерде, эжик аксынга доора ыяш салгаш, ону сыя бастырып, будун мурнады үндүрер. Ооң мурнунда эжик талазында хананы көдүрүп үндүрер турган. Эр кижини эр талазындан, кыс кижини өске талазындан үндүрер турган.

Мөчээн кижини орнукшуткан соонда, өггө ону чыттырып турган чериниң орнун баспас кылдыр ак пөс-биле демдектей салып каар. Ону чеди хонук иштинде тургузар. Өг-бүлөзи хөй улус болза, оларга шаптык болбазы-биле демдекти үш хонук тургускаш, ап кааптар.

Каяа орнукшударын ламадан айтырып, тодарадып алыр. Ону сөөк каар чер дээр. Орнукшудар чериниң чүгүн тодарадып алгаш, черни хемчээп, белеткээр. Черни демдеглеп, хемчээрде,

баштай черлик хаван азыы-биле черни дырбаар. Ооң соонда демдектеп, хемчээп алыр. Черни ынчаар демдектээш, казарга, бо черни кижиге эвес, хаван казып турары ол-дур дээн утканы илередип турар. Ооң соонда ак пөс-биле черни демдектей хемчээгеш, ийи метр казар. Казып, белеткеп каан черни ээн хондурар апарган таварылгада, аңаа хаван азыын азы кижени каггаш, лаазадан өг хевири кылгаш, чула кывыскаш, салып каар. Казып, белеткеп каан черни ээн хондурбас.

Кижиге орнукшудар черже херээжен кижилер, уруглар барбас. Адазын орнукшударда, чүглө оолдары баар. Оглу чок кижиге болза, бир уруу төлээлеп баар. Сөөлгү үеде тывалар моолдарны өттүнүп, херээжен кижилер база кижиге орнукшуткан черже баар апарган.

Чевегниң кырын чер-биле дескилээр. Арткан довуракты өске черже чажыпкаш, чевегниң кырынга тараа чажып каар. Адын бижээн көжээ тургузуп каар. Орнукшуткан соонда чевегни хүнгээр үш долгангаш, чевегниң адаанга үш удаа тейлээш, чоруптар.

Херээжен кижиге мөчээнде үш чыл дургузунда чевээн эргивес дээр, а адазының чевээн кажан-даа эргип болур деп санап турарлар.

Чевегден келген кижилер аалга келгеш, тускай кижилерниң белеткеп каан суунга холун чуур. Бир дугаарында кара сугга чунар, оон ак сугга (сүт холуп каан сугга) холун чуггаш, оон хөвөң азы ак пөс-биле холун аштааш, салып каан саңга холун кургадып алыр. Өг эжиинде сүттүг аяк туткан кижиге турар. Ол сүттү амзап ишкеш, өгжө кирип, шайлаар. Кажыыдал езулалында кандыг-даа чемни кылып болур. Ак будаадан кылган чем албан турар. Улуг назылыг кижини орнукшутканда «Улуг кижиниң буяны» деп бир хойнуң эдин ужалап салыр. Ол эътти дөгөрезин чиир ужурлуг дээр.

Дузалажып берген кижилерге кандыг-бир чүвө бээр. Ону холун агартыр дээр. Чижээлээрге, херээжен улуска саван бээр. Чер каскан, хол дегген кижиге, чолаачыга, ооң мурнунда үеде болза, хадак, шай бээр турган. Улуг назылыг кижини орнукшутканда «Улуг кижиниң чажын (назынын), буянын алыңар» деп чугаалааш, кандыг-бир чүвө бээр.

Мөчээн кижиниң чурттап турган өөн, чайын болза, өскээр көжүрер. От турган черни, даш салып, демдектеп каар. Ону баспас.

Чеди хонуун эрттирип, чемниң дээжизин өргүүр. Чуланы 49 азы 21 хонукта кыпсыр.

Дөртөн тос хонуунда хам чалаар. Хам мөчээн кижиниң мерген сүнезинин кыйгырып эккээр. Хам-биле мерген сүнезин ужуражып чедип келгеш, мөчээн кижиниң төрелдеринге чагыгларын, чүү чүведен оваарып чоруурул дээн чижектиг сүмезин чугаалап бээр. Чагыгларын билип алгаш, төрелдери чагаан чүвезин сагып кылыр. Онзагай чүүл чүл дээрге, бо шагда ламаның айытканы-биле 21 хонук эрттирер апарган.

Ажы-төлдүг кижини мөчээнде, бичии уруглары «Кайда барган? Канчап барганы ол?» деп айтырарга, «Дустай барган. Дустуг черинге барган, азы ам дагда аппарып каапкан» деп оожуктуруп, харыылаар.

Назылап кырааш, аарааш, мөчээн кижилерден аңгыда бодунуң тынынга чедип, мөчээн кижилер турар. Бодунуң тынынга четтинген кижилерни кончуг багай деп көөр. Бодун боду өлүргөн деп, ону багай дээр. Бодунуң амы-тынынга четтинер деп чүве турбас деп санаарлар. Ол чүүл тывалар аразында ховар таваржыр. Ону калгаларның, казахтарның аразында бар деп санап турар. Моңу берген кижини орнукшудар чер бербес дээр. Черни алырда, акша төлөп тургаш, садып алыр. Ажаарда, чүгле чоок кижилери турар. Өске улус барбас. Чамдыкта пөс азы кандыг-бир чүвеге ораагаш, черге кааптар.

Хем, сугже кижини боду халый бергеш, амы-тынындан чарылган болза, ону багай деп санаар. Кандыг-бир кижини сугдан үнүп шыдавайн мөчээн таварылгада, ол кижини анаа мөчээн кижини дег орнукшудуп каар. Чиде берген кижиниң хонуун эрттирбес. «Кажан-бир шагда эеп чанып келир» деп идегеп, манап-ла чоруур.

Ооң мурнунда үеде назылап кыраан кижини албанынга чедип шыдавас апаарга, аксынга хой ужазын сордуруп каар. Хой ужазын соруп тургаш, аңаа харлыгып өлүп каар турган. Бо чүүл моолдарда база бар.

Улуг улус мөчүүр үезин боттары билип турар дээр. Ынчангаш боттарын орнукшудар черин айтып бээр. «70 өткен соонда, (70

хар ашкан соонда) Эрлик тоовас. 61 чедир Эрлик тоор» деп чугаалаарлар.

Бичии уругларга хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалап болур. Бичии уруглар мөчээнде *ужа барган, чидип калган, арлып калган* дээр. Чаа-ла төрүттүнүп чыткаш мөчээн чаш уругларны «Чүве болбады» деп чугаалаар.

Үш хардан өрү уругларны улуг кижиге орнукшудар. Үш хардан куду уругларны иле кааптар, азы адып каар. Адып каар дээрге, мөчээн уругну кандыг-бир чүвеге ораагаш, аътка дергилээш, кижиге чок ээн черге адып каапкаш, хая көрүнмейн улаштыр чоруптар. Азы уругларны машина кырындан адып кааптар.

Бо чүүлге Хомду тываларының кажыыдал езулалының кол-кол кезектерин сайгарып көөрүн оралдаштывыс. Өске сөөк-аймак чоннар-биле кожа чурттап чоруур болганындан, оларның езу-чаңчылдарының салдарын, олардан өттүнүп алган чүүлдер барын боттары демдегледип чугаалап турарлар.

Кызыл-Хомду-Москва, 2007-2008 чч

Василий САЛЧАК,
ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы

СЕНГЕЛ ЧОНУНУҢ ЭГЭЭРТИНМЕС БАЙЛАА

Моолдун соңгу-барыын девискээри Баян-Өлгий аймактын Сенгел сумузунда буруңгу өгбелериниң чер-чуртун ээлей чурттап чоруур хан-төрөл тыва чонувустун амыдырал-чуртталгазының дугайында бистиң номчукчуларывыс эртемденнерниң эртем ажилдарын, журналистерниң орук демдеглелдерин солун-сеткүүлдерден номчуп, теле-радио дамчыдылгалардан көрүп, дыңнап турар болгай бис. Оларның өгбелеринден салгалдан салгалче дамчыдып чорууру, бо хүннерге чедир кадагалап, арттырып алганы төрээн дылын, чаагай езу-чаңчылдарын, сеткил-хөңүн, амыдыралчы байлак дуржулгазын база аас чогаалының эгээртинмес эртинезин бистиң тыва эртемденнеривистиң чыып бижип, шинчилеп, үнелеп чоруурун демдеглээри артык эвес. Эрткен чылдың октябрь айда Тываның гуманитарлыг шинчилелдер

институдунуң бөлүк эртемденнери Беш-Богда, Сеңгел-Хайыракан дагларының эдектерин, Хомду, Ак-Хем, Харааты хемнерниң эриин эжелей чурттаан, эл-эрик дег эш-өөрзүрек, эриг баарлыг төрөлзирек, сенгел тываларының аас чогаалын чыып бижип чорааш, дагын катап элбек дүжүттүг чанып келгеннер.

Ук экспедицияның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалаар мурнунда, эң-не баштай Моолдуң тываларының дугайында эртем талазы-биле шинчилел ажылдарны чоруткан, бистиң улуг эртемденнеривис Ю.Л.Аранчын, Д.А.Монгуш болгаш М.Х.Маңнай-оолдуң эртем демдеглелдеринге даянып, оларның душканы Хомду болгаш Баян-Өлгий аймактарның тываларына ужуражып, чугаалажып-соотташканының дугайында чүүлдерни демдеглес аргавыс чок.

1990 чылда ТДЛТЭШИ-ниң директору Ю.Л.Аранчын Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Эртем төвүнүң бөлүк эртемденнерин бистиң институтувусче чалаан турган. Олар ол-ла чылдың күзүнүнде 3 кежигүннүг аалдап келген. Ол моол эртемденнерниң аразындан аныяк эртем ажылдакчызы Иргит сөөктүг Гагаа оглу Золбаяр сеңгел тываларының үлегер домактары (чечен-сөстери) болгаш тывызыктарын чыып бижээн ажылын бистиң эртем-шинчилел институдунуң бижимелдер шыгжамырынче дужааганы тыва эртемге база бир улуг олча болган.

Сенгел тываларының аас чогаалын чыып, шинчилеп чоруур эртемден Гагаа оглу Золбаярның 2001 чылда «Төөгү, домакты эки билир улуг кижилеривис ушпаанда, тыва дылывыстың уран-чечен бодал-домаан, сүлдө-сүзүүн чыып, бижип, арттырып алзывысса дээн сеткил-хөөнүвүстү канчалдыр боттандырза деп бодап чоруур-дур мен. Чааскаан аңаа күш четпезимни миннип билгеш, Улуг Таңды Тываның эртемденнери Силерден эртем деңнели-биле кады-ажылдажылганы чорударын дилеп тур бис» дээн изиг күзелин ТГШИ-ниң директору В.Д.Март-оол амыдыралга боттандыраы-биле 2002 чылда Моолдуң Эртемнер Академиязының Баян-Өлгий аймакта Эртем төвү-биле дугуржулганы кылып, 5 чыл хуусаалыг эртем талазы-биле керээни чарып, ат салган. Ук керээге даянып, 2002 чылдың октябрь айда бистиң институттуң бөлүк эртемденнери филология эртемнериниң кандидаттары Зоя Самдан (экпедицияның удуртукчузу), Уран Донгак база эртем

ажылдакчылары Василий Салчак, Эдуард Мижит, Бадарч Баярсайхан, чолаачы Орлан Доңгак сенгел тываларының аас чогаалын чыыр баштайгы эртем экспедициязынга киржи ажилдаан бис. Ооң түңнелинде аас чогаалының янзы-бүрү жанрлары болгаш чаңчыл-езуалдарының дугайында дыка хөй материалдарны чыып бижидивис.

Сенгел тываларындан 2002 чылда чыгдырган аас чогаалының сөзүглелдери болгаш тус-тус жанрларга хамаарышкан чүүлдерниң бирги вариантызы бижиттинген. Ынчаарга ук чүүлдерде аас чогаалының чамдык жанрларының сөзүглелдери долу эвес, азы арай бышпаан болган ужун немелде материалдар чыыр айтырыг тургустунуп келген.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту биле Моолдун Эртемнер Академиязының Баян-Өлгий аймакта Эртем төвүнүн аразында чардырган дугуржулга езугаар «Сенгел тываларының аас чогаалы болгаш чечен чогаалы» деп чаа төлевилелди У.А.Донгак удуртуп, Сенгел экспедициязының кылып чоруткан ажылының түңнелинде, дараазында сорулгаларны салган: бирээде, сенгел тываларының аас чогаалының элээн делгеренгей чыындызын тургузуп, парлалгага белеткээри; ийиде, жанр бүрүзүнге хамаарышкан эртем статьяларының чыындызын белеткээри. Бо ажылды чогуруп, бүдүреринге акша-хөреңги талазы-биле нарын байдал тургустунуп келген. Бистиң институттун бюджетинде, ийи күрүне аразында хамаанчок, Тываның иштинде кожууннарже эртемге тоң чугула материалдар чыыр сорулгалыг сургакчылаашкын болгаш экспедициялар организаастаар акшаландырыышкын айтырыы шиитпирлеттинмейн турар ужун бо ажылды боттандыраы бергедеп келген. Ындыг-даа болза, тыва эртемге аар деңзилиг, чижээлээрге, «Тываның төөгүзү», «Тыва дылдың тайылбырлыг словары», «Тыва дылдың этимолог-тук словары» дээн ышкаш фундаменталдыг улуг ажылдар Тываның Чазааның деткимчези-биле чырыкче үнүп турар. Мындыг байдалды ожаап көргеш, литература секторунун башкарыкчы эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидады У.А.Донгак Россияның Гуманитарлыг Эртем Фондузунун (РГНФ) чарлаттынган мөөрейинге ук ажылдың дугайында медеглел өргүүделди кииргеш, тиилеп ап, ону уламчылаар арганы чедип алган. Ооң түңнелинде, 2007 чылда сенгел тываларының аас

чогаалын чыыр экспедицияның [киржикчилери: У.А.Донгак (удуртукчувус), З.Б.Самдан, В.С. Салчак, Б.С. Бадарчы оглу, А.С. Донгак, Б.С.Чүльдүм (чолаачы)] ажыл-чорудулгазы боттанган чүве.

Сенгел тываларынга ооң мурнунда-даа чоруп тургаш, баштай-ла эскерген чүүлүвүс — ол чоннуң улугну улуг, бичени биче деп хүндүлөп билири, биче сеткилдий болган чүве. Бо удаада база сумунуң девискээриниң кызыгаары болур Хаактыг-Арт кырынга чеди харлыг чаштардан чеден харлыг буурулдарга чедир бөлүк улус ак-көк кадаан хөлбөңнөткөн, аъш-чеминиң дээжизин сөңней тудуп, уткуп алдылар.

Сенгел сумузунуң чону барык-ла өг-бүлө бүрүзү бажыңынче чалап, шайладып, аъш-чеминиң дээжизин салып, бистиң ажылывыска идепкейлии-биле дузалажып турдулар. Кижиниң бүрүзүнүң аал-оранынга кирип шыдавазывыска-даа, буруңгудан көшкүн амыдыралдыг, малчын, аңчы өгбелеривистиң ук-төөгүзүн, езу-чаңчылдарын, эгээртинмес байлак аас чогаалын аныяк өскөнгө суртаалдап, нептередип чоруур чечен-мергеннерниң өглеринге, бажыңнарынга барып, ажылдап турдувус.

Ол дээрге тергиин дээн чечен-мерген Иргит Сервей, ооң, оолдары суму депутаты Балжинням, Откунбаяр, уруу Таан биле күдээзи Норбу, оглу Солтан, ачазы, Солтан уруу Бөмбүлүк — кеңгээ (сарыг шажынның эрге дужаал ады); тос ада салгал хам уктуг Чаг-тыва Андиваан; депшилгелиг өг-бүлө Иргит Гагаа башкы биле ооң өөнүң ишти Чаг-тыва Түптен уруу Дойтан угбай база оларның ажы-төлү эртемден Золбаяр, айыыл чок черниң ажылдакчызы Энхбаяр, эртем ажылдакчызы Сансармаа, тоолчу малчын Хойыт Байыр, ооң оглу Сүрүнхүү биле кени Серот уруу Сарыг-уваа; таңма даргазы Цэмбэ оглу Октябрь биле ооң өөнүң ишти Хумбун; тыва хораа даргазы Иргит Чымба оглу Баярхүү, ооң оралакчызы хөй чылдарда харылзаа ажылдакчызы чораан Аюуш оглу Буянбады база хорааның шажын талазын харыылаар ажылдакчызы Өрей оглу Амархүү; шүлүкчү, «Мен тыва мен» деп ырының сөзүн бижээн Баян-Сагаан оглу Өвекей биле ооң өөнүң ишти Чамыш уруу Энхтуяа; таңма даргазы турган Чамыш оглу Эртине-Баатар биле эге класс башкызы Молом уруу Цэндсүрүн оларның хөй ажы-төлдүг, ачыларлыг өг-бүлөзи, Чамыш оолдары Эртинечулуун, шүлүкчү, башкы Херел, тыва эге школа

директору Насанбат биле өөнүң ишти Чечек, эге класс болгаш хөгжүм башкызы Чурукпай оглу Чимит-Доржу биле чагырга черинде ажылдап турар Таазан уруу Ольга оларның өг-бүлелери; хоочун башкы Элээ уруу Дэлгэр, ооң уруглары Хийс уруу Батсүх биле Гансүх; ачыларын эргеледип аргалашкан авыралдыг ава Базыр уруу Долума, ооң оглу-кенни — беш ажы-төлдүг аныяктар Сарыглар Бадарчы оглу Чыргалсайхан биле Таазан уруу Оюмаа, Оюмааның авазы Делег уктуг Дэлгэр кырган-ава, аңчы Чоен оглу Хэнзиг-оол, аныяк ус-шевер эр Ичин-оол олардыр. Сергек-омак Сенгел чонунунуң эъттен, сүттен кылган амданныг аъш-чемин чооглап, чугаа-домаан, чурук-хөрүүн шыдаарла шаавыс-биле үн тыртырар херекселдерге, фотоаппараттарга, видеокамерага болгаш кыдырааштарывыска бижигилеп демдегледивис.

2007 чылың экспедициязының олча-кежиин база элбек болган. *Бирээде*, экспедицияның эртем удуртукчузу, дуржулгалыг аас чогаал шинчилекчизи З.Б. Самданның билдилиг ажылдааны-биле Харааты хем унунда күзээнде малын малдап чурттап олурар, улустуң аас чогаалының улуг хемчээлдиг жанры болур тоол ыдар 61 харлыг, хөйүк сөөктүг Демби оглу Байыр деп акыйдан база Гагаа башкы биле Дойтан угбай болгаш оларның уруу Санзармааның оглу 5 харлыг Балчаадан элээн каш солун тоолдарны бижидип алдывыс. *Ийиде*, Хомду хемниң унун өрү өскээрге, Үстүү-Хөрлээти деп черде чурттап олурар, бистиң мурнунда чорувуста-ла чоок таныш болу берген өңнүүвүс, өгбевис Сервей ирейден кедергей чаагай йөрээлдер, чалбарыглар болгаш янзы-бүрү төөгү чугааларны эртем ажылдакчылары А.С. Донгак, Б.Баярсайхан чыып бижээн.

Бо чорааш, «Мен тыва мен» деп ырның авторларынга база катап душтувус, аалынга кирип, чугаалажып соотташтывыс-даа. Ол ырның сөзү болгаш аялгазын бижээн авторлар Байын-Сагаан оглу Өвекейниң биле Сарыглар сөөктүг Олум-Байыр оглу Каң-Демир олар канчуг чоок эжишкилер чүве. Оларның кады чогаатканы 10 ажыг ырылары бар. Ол оолдар мынча деп олурар болду: «...Ийи чыл буруңгаар бистиң сураглыг ыраажывыс, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Монгуш Андрей аалдап чедип кээрге, база ийи ырывысты берип кагдывыс. Өндүр чаагай сеткил-биле бижээн бо ырыларывысты база чоргаарал-биле

ырлап, тыва чонувусту өөртүп чор, эш, деп йөрзөп, Көк дээривиске, Алдай таңдывыска чалбарып кагдывыс». Ол бүдө бээр дээрзинге идегеп олулар чордулар. «Мен тыва мен» деп ырызы шынап-ла кайгамчыктыг ыры болган. Ол ыры үстүндө адаанывыс салым-чаянныг үш тыва оолдарның чараш, чаагай күзел-соруу-биле делегейниң кандыг-даа булуңунда амыдырап чурттап чоруур тываларының эп-сеткилин, хей-аъдын, сүлдө-сүзүүн көдүрүп чоруур ыр болуп хуула берген ийик.

Ынчаарга 2004 чылда Кызыл хоорайга болуп эрткен Бүгү делегейниң тываларының I-ги шуулганынга киржип чорааш келген чаңгыс чер чурттугларының чугаа-домаан сенгелчилер улуг чоргаарал болгаш сеткил-ханыышкын-биле сонуургап дыңнаанын чырык адааргал-биле чугаалаар болдулар. Ук шуулганның дөрт чыл болгаш-ла дагыннап эртип турарының дугайында медээни эң-не чаагай чүве ол чүве-дир деп магадап турар чорду. Дараазында болур ол шуулганга Таңды Тывазынга чеже катап чедип каапкан дарга-бошкалардан аңгыда, улустуң аас чогаалын, езу-чаңчылдарын кадагалап, аныяк өскенге дамчыдып чоруур, назыны 60-80 хар аразында-даа болза, адак-бышкаа чиик, сергек өгбелеривис Сервей, Көкпей, Байыр ирейлер, Гагаа башкы, аас чогаалын эки билир Дойтан, Делгер энелерден эгелээш, амыдыралчызы-биле чонун төлээлеп чоруур аныяктарывысты чалап, кириштирген болза» деп идегел, бүзүрел долган сеткил-хөңнүн ажиттылар.

Сумуда тывалар чурттакчы чоннуң эвээш кезээ болганы-биле соңгулдаларга соңгукчуларның үнү четпейн баар таварылгалар барын эскердивис. Ындыг-даа болза, сумунуң чагырга черин удуртуп турар кол үш дарганың бирээзи ыяавыла тыва кижжи болурун чедип алганнар. База ол ышкаш каш чыл буруңгаар сенгел тывалары боттарын моол ниитилелге таныш-тырар, оларның чаагай чоруу дээш хоойлу езугаар туржур, тыва нацияның келир үезин кадагалап, салгалдарынга арттырып бээр сорулганы салып, «Моолда тываларның эп-каттыжылга хораазы (комитет)» аттыг хөй-ниити организациязын тургузуп алган.

Ук хорааны Свердловск хоорайга Уралдың күрүнө университетинин философия факультетин дооскан Иргит Байырхүү башкы бо хүннерде удуртуп ажылдап турар. Хораа бистиң экспедицияның кежигүннерин чалап, тускай хүлээп алыышкынны кылып, хорааның

тургустунган төөгүзүн, каш кижиге, кандыг сорулгалыг, чүнү кылып ажилдап турарын таныштырды. Таңды Тываның Чазааның база улус-чонунуң үргүлчү чедирип чоруур боттук дузазынга мөгейип чоруурун сеткилиниң ханызын-дан илередеп, моон-даа соңгаар кады, демниг ажилдаарын улам ханыладып чорударын бедик көдүрлүүшкүнүг чугаалап турдулар.

Ооң-биле чергелештир аймак төвүндө тыва аныяктарның төвүн тургузуп, аныяктарга боттарының талазындан чогуур деткимчезин көргүзүп турар болду. Ол ышкаш Улан-Батор хоорайда Таңды Тывазының болгаш Моолдун тыва студент сургуулдарның каттышканы «Улуг-Одаг» ниитилели боттарының ажил-чорудулгазын демнештирип эгелээнин билип алдывыс.

Олардан аңгы бодунуң төрөөн дылынга шүлүк шенеп бижиپ чоруурлар база бары өөрүнчүг. Чыл санында Шагаа байырлалының бүдүүзүндө тывалар аразынга «Аргымак» («Чүгүрүк аът» деп бурунгу түрк сөс) деп аттыг шүлүк мөөрейин эрттирип турар. Аңаа күзөөн-не кижиге кирип, боттарының чогаатканы шүлүктөрүн номчуур. Өөреникчилер бо мөөрейге хөйү-биле кирип, харын-даа улуг улустан дудак чокка чогаадып турарынга олар хөлчөк амырап чугаалап турар болду...

Чоруп турувуста, ол-ла арттан Көк-Дээринге, Бай-Алдайынга чалбарып, «Узун орукче үнүп, чанып чоруп турар кара баарывыс көөгү, ханныг хинивис ужуу, эдживис үзүү, сөөгүвүс сыныы болган хан төрөл Улуг Тывавыстың чону олча-омактыг чоруп бар чыдыр силер, орук-суур чиик-чаагай, аарыг-аржык чок, доңуп-дожавайн, амыр-менди чоругар» деп йөрээп, ырлап-шоорлап турза-даа, улуг-биче кижиге бүрүзүнүң карактарының чажы бүлдеңейнип үдеп кагдылар.

Сенгел- Кызыл, 2007-2008 чыл.

САЛБАКАЙ

Оон бээр таптыг-ла он алды чыл эртип турар болгай. Ынчан мен он алды харлыг турган мен. Ам үжен ийилепкен болбазык мен бе.

Он алды харлыг чаш менде чүү боор, улуг бугалар өттүнүп, хөлзээн молдургажык ышкаш, чуртум акыларым эдерип, «даваным доңуруп» чордум. Ам ол дугайын ында-хаая сактып кээрге, ыянчыг-даа, кээргенчиг-даа. Өскүс мени өрү тыртып, үттел-сургаар кым бар боор. Эки көргөн черге эзерлиг аьдым дыштандырып, дузам кадып-даа чордум.

Ынчан кидин түлүк күс, бойдус алдын-сарыг, сеткилим кым-бирээни манагзынган, ынчалза-даа ол манаашкындан огулуг чүү үнөр деп. Чаасканзыралга алзып, эжин оскунган өскүс аңгыр ышкаш, сарынналдың дээринге чааскаан ужугуп, кажан-бир тыптып кээр өөрүшкүлүг ужуралды манаанзыг, сеткилимниң ындынында бүзүрелдин отчугажы хып-өжүп турган үе. Харааты хемниң эрлери сиген кезер, кыштаан септээр, аңнаар дээш, чоргулапкан. Мени кым тооп, эдертир боор. Кадай-хаваннар аразынга чааскаан артып калганымга арай хомудаксап, салым-хуумну ээн черге элээн боданып келгеш, «Салымың ол ыйнаан, балдыр-бээжек» деп бодумга бодум могоаттынып чорааш, сен-биле душчук мен, Салбакай.

Узун-Ойнуң ортаа күзегге чурттап турган ырак төрелим болур кырганның аалынга чедип келген мен. Кырган алызындан аңчы кижиге болгаш, кады-кырааны кончуп турда-ла, тарбаганнааш чорупкан болду. Кырган күүйүм мени чедип келген дээш, амырап турары-даа аажок. Сүттүг шайын хайындырып олура:

— Бо уруглар ачазы болза-даа дедир кырып бар чоруур кырган көктенчи-дир, черниң сарыг куртун бо назынының иштинде кырып келген кижиге. Ам-даа өлүрер чүвезиниң саны четпээни ол ыйнаан. «Чорба, өгде чааскаан мен» — деп чеже чугаалаваан дээр сен. Аныяанда мээң сүмемни шору эдерер кижиге болдур ийин. Ам кырааш, чөнүп калганы илдең-дир. Ындыг дедир кижиге деп бүгү назыным иштинде чурттап келгеш, билбээн болгай мен. Кижиге чөнүүрде, элдеп: баък аажы-чаңы илереп кээр дээрзи шын хевирлиг.

Мени кижиге деп санап, кады-кыраанынга хомудалын тө чугаалап олурган кырганга сеткил-чүрээмниң ханызындан өөрүп четтиргенимни бодум иштимде илередип ордум. Кырган мени өөндө бар-ла чеми-биле хүндүткөп, дерим шаалады шайлаткаш:

— Уруглар ачазы келгиче меңээ бараан болуп, маңаа туруп көр, бора-хөкпежим — деп дилээрге, тоткан черимге тос хонуп чоруур күжүр бодумда ойталаар харык кайда боор, харын-даа амырап:

— Ынчанмай канчаар, ынчанмай канчаар. Силерниң ажил-хожулуңарга дузалажыр мен — деп, дүргөн харыыладым. Күүйүм чанынга бараан болур эр хиндиктиг кижиге тып алганынга амырап турары илден.

— Дүне хой хоюп турда, амыр-ла болгай. Үнө халааш, кускуннаптар сен, оглукум. Кыс кижиниң үнүн дыңнаарга, ол чер ыдының... — дээш, — Өршээ, бак чүве ыңай-ла турар болзунам — деп чалбаргылааш, улаштыр — Ол чер ыды кыс кижиге үнү дыңнаарга, күске-күжүгөн сыйтылашкан дег, херекке-даа албас, харын хыймазы кижиир чүве диди чоп. Бо бистиң ийи өгдө чаңгыс-даа эр хиндиктиг кижиге артпаанынга ундарап ордум. Бо Маадырның кадайы, кадайы деп чүмүл, бичии уруг дийин, бо чылын он алдылап турар көңгүс хензиг чүве, кортчалы ховаган дег амытан, дүне үнөр туржук, эжиин бүдүн сыдым-биле шарып алыр кортук кижиге болгай. Маадырның кырган иези бо сөөлгү чылда чөнүй берген. Караа база көрбөстээн.

Иелээн кежээ дургузунда чугаалажып, далган үскен тыва быдааны чугаавыс-биле холуй ижипкеш, мен хой малды, өртеп каан адымны эргип көөр дээш, үнгөн мен.

Күскү аяс дээрде сая сылдыстар чивеңайнып, ында-хаа бир сылдыс ынаар оранчок кылаш дээр; кончуг эртежиң үнүп келгеш, эртер ужурлуг оруунуң бир чартыын эртип каапкан, күскү мээстиң кызыл дилгизи дег, кончуг кызыл-сарыг ай арын-шырайымны чымчак, алдынналчак херелдери-биле суйбап турганзыг. Күскү кежээниң тааланчыын чүү дээр! Ында инектер оожум кегженип, хойлар ында-хаа хоюп, тура халышкаш, дораан чыдыптар. Ынаар дөң артында аъттар оранып, бир-бирээзин эргелеткензиг аянын үнүн дыңнап кээрге, бо чырык чер кырынга кижиге бооп төрүттүнгенниң өөрүшкүзү ышкаш. Сеткилимде

өөрүшкүнүн чалбыыштыг оду хөрлээлеп, уяралдың ындын аялгазы мээ-медерелимни таалап суйбап турганзыг.

Хой коданын эргипкеш, инек челезинге чедип чорумда, алдыртан өрү бир-ле кижиге бызаа чедип алган кел чор. Мен бодумну билдирер сорулга-биле хей чөдүргүлөп, чоокшулап баарымга, кожавыс Маңгыс Маадырның кадайы Салбакай. Маңгыс деп мен иштимде бүдүү шолалаар кижиге мен, Маадырны арнынга канчап ынчап шыдаар деп мен. Бичии шаамда кырган-авамның ыдып бээр тоолдарында маңгыстарга дөмейлээрим ол. Чүү дээрге, ооң хоптаа кончуг, чаңгыс олутка күскү семис ирттиң ужазын хемдипкеш, үш кочал хымысты ижипкеш, дүште-даа чок аъттангаш, сыгыртып чоруй баар. Ооң хоптаан-даа канчаар, дошкун, каржызы база кедергей. Оон соңгаар иштимде бүдүү «маңгыс-маңгыс» деп магам хангыже кочулап аар мен. Маадыр көстү бээрге, дүрген-не өскээр дезип чоруптар мен.

Эрткен чазын өгленип алган деп дыңнааш, кадайын көөр деп кээп-даа турган мен. Кадайының адын Салбакай дээрзин билип алган мен. Маадыр хайындырган эт чип олура, мени карааның ужу-биле хыйыртай көргөш: «Бо барасканның хырнын тоттургаш, чорудувут» - деп, кадайынга дужаап каан.

Дузааргаам-даа хөлчөк. Чүткүп турган бызаазын дораан чедип келгеш, челелеп кааптым. Хүндүс көөрүмгө, арын-шырайы аянныы кончуг, чаактары долбанныг, чоон кара чажының ужун чинге торгу-биле баглай соп алган, назы-хары менден-даа бичии хире көстүп турган. Бир эвес кончуг дайзын Маңгыс Маадырның кадайы эвес болза, шагда-ла ойнай-сылдай чугаалажып кааптывыс ыйнаан.

Ам бо кежээ мындыг таптыг дужа бергеним бо. Ынчалза-даа арай сестип, дескиндир көөрүмгө, кегженип чыдар инек, хойдан өске чүү-даа чок, күскү кежээниң тааланчыг, тайбыңы-даа кончуг. Мангыстың чөнүк иези, айдың дүне туржук, чырык хүндүс безин көрбес, оруун соктагылап чоруур кижиге дээрзин шагдан тура билир болгаш, арай орталанып частып келдим. Оон чугаа эреп:

— Чааскаан кортпас кижиге сен бе, акызынга меңээ чугаалааш, айбылаптар ийик, Салбакай.

Мээң чугаам утказын билбейн барды ышкаш, кезек када алаңзып ыт чок тургаш, ам-на билипти ышкаш, айның херелин чайынналдыр каттырыпкаш:

— Назы-хары дөгүй берген улуг акывыс боорга, арай дидинмедим ийин -- дидир. Чугаалаар сөзүм боданыр аразында бир базым чоокшулай туруп алгаш:

— Маңгыс кажан кээр ирги? — дидим.

Кижим чожуй берди ышкаш, бир базым соңгаарлап алгаш:

— Чүү, кандыг маңгыс, маңгыс дидиң бе? — дидир.

Ам кээп шын эвес эдипкенимни билгеш, иштимде бодумну кончуй-дур мен. «Бир-ле хүн аксыңдан бодавайн чугаалаан сөзүңден өлүр сен, өрге». Оон ам чазамыктап:

— Маадыр акый дээр дээш, келдирлептим. Маңгыс деп дыңнадың бе? — дидим.

— Маадырны акый деп чашпаалап, багай кыс салымныг өскүс-чавыс меңээ кээп, «акың-укуң» деп хөрээн соктанган эр-ле-дир сен, аа — дидир оң. Демги оюн-баштаавыс ис-даа чок чиде берди. Бодаарымга, шын-на сеткили-биле чугаалады ышкаш. Ам чаа карактарынга кыптыгып турган өөрүшкү-байырлалдың көк-көк отчугаштары өже хонуп, харын-даа чырык айның херели чавырлы берген ышкаш болду. Мээң бодалым бадыткаар дээнзиг, улуг тына каапты. Мен-даа эпчок байдалдан дүрген ушта халдыр бодап:

— Өскүс кижини баштак боор чүве-дир, Салбакай. Алды харлыымда авам-ачамны аза холунга алзыпкаш, бо өртемчейге борбайып, чааскаан артып калган болбазык мен бе. Маадырның менден акызы шын-на чүве, сээң акың боорум база чадап чок — дидим.

— Ындыг-даа болгай-ла. Ынчалза-даа, Бугажык — дээш, мээң арнымче муңгаа кончуг көргөш, улаштыр: — Өскүстү өскүс-ле билир болгай, өргүн чоннуң кыстарындан мээң чүү чүвем дудуу чүвөл? Чүгө сен ышкаш үем-чергем оолга барып болбас мен. Бо айтырыгга харыылап шыдаар сен бе? Шыдавалла боор сен, мен харыылап берейн — дээш, тыныжы арай дүргөдөп келди оң. Оон улаштыр:

— Өскүс деп чүве кончуг. Авам турган болза, ол улус чүү дээш, мени бо кырган каржы ашакка садыптарыл? Мен кымдан корткаш, бо караңгы дүнө бызаа ойладып, чүрээм ушта халыыр чазып, коргуп чор мен деп. Бо бүгү чүве — өскүстүң хайы-дыр.

Хөрээн өйүп чораан хомудалын меңээ тө каапкаш, арай эпчоксунган бе азы мени кымга-даа багай чүве кылып шыдавал, боду ышкаш өскүс бараскан дээрзинге бүзүрээни ол хире бе,

менче чоокшулай базып келгеш, караанда миндиңайнып келген чажын чодуп:

— Караам чажын кымга-даа көргүспес кылдыр аазажык мен бе? Эки-ле танывас сеңээ чалчыттынганым дээш, буруулуг болдум. Ам дүрген өгже кирбес болза, Маадырның иези деп бир мирит бар болгай.

Ыйт чок тур бис. Мен Салбакайны чорбазын деп, иштимде дыка күзеп тур мен.

Элээн тургаш, ыржымны үрөп:

— Үем-чергем кыс-тыр сен. Чер-чуртуң ырак база мен ышкаш өскүс-чавыс кээргенчиг амытан дээринчи билдим. Арын-шырайың болгаш аажы-чаңың чазык-чаагай кижидир сен. Бир эвес сен Маадырның кадайы эвес болзуң... Шыдаар дээш, канчап шыдаар — дээш, барып Салбакайны куспактап алдым. Ол-даа шак бо үени манап турган ышкаш, бажын хойнумга салгаш, куспактангаш турупту.

Та кайы хире турганывыс билбес мен. Бир-ле миннип кээримге, Салбакайның долбанналган чаагын ошкап, чыттап тур мен. Ийе, үстүмде сылдыстыг дээр, алдынналчак ай, адаамда хөрзүннүг чер, шалыңныг сиген — дүжевээн-дир мен.

Оон шаг бооп, Салбакай мээң куспаамдан оожум уштунуп үнүп:

— Сен, бис ийи кээргенчиг амытаннар-дыр бис. Даарта Маадыр чедип кээр. Сен-даа Маадырның кадыг чудуруундан мени хостап алыр шыдалың чогул хире. Ындыг-даа бол, дыка кыска хуусаада сеткил-чүрээмниң ыдык эжиин ажыдып, чүлдү-чүрээмниң чулазы болу бергениң солун-на-дыр. Байырлыг, оглукай.

Куспактажып алган олур бис. Салбакайны кажан-на чоруптар ирги деп, иштимде хараадап бодап тур мен. Ол чоруур деп бир катап шиитпирлээн. Ынчалза-даа ооң ийи буду мээзинге чагыртпайн турар хире. Чүнү-даа чугаалашпаан бис. Ошкажып каап, так куспактажып ордувус. Бир катап чүве айтырар дээримге, Салбакай холу-биле аксымны аяар дуй тудуп кагды.

Бодаарымга, Салбакай-даа, мен-даа бир-ле дугаар тыптып келген шын-на сеткилдин арыг хүнүнге үргүлчү-ле куспактажып-каш, дөгээленип олуруксаан бис. Ол үе-шаавыстан адырылбас бодаан бис. Таанда ындыг чүве бо чуртталгага канчап турар

деп. Хай-бачыттыг чуртталгада ындыг сагыш ышкаш чүве кайда боор. Түмен-сая моондаа-биле эки ужуралдарны өжүр шаап турар чуртталга чанывыста турганын ынчан бис ийи эки билип турган бис. Шак ынчан бо чуртталга меңээ бир кара чадыр хайырлаан болза, ол чадырымче, Салбакайны чүктеп алгаш, чоруптар ийик мен. Маңгыс Маадыр сүрүп кээрге, кайыын берип чорудуптар мен деп. Алды арга, беш меге деп чүве барла болгай. Чадыр туржук, бажым сугар үдүм чок мен кайнаар аппаар деп мен. Салбакай-биле бис иелээ ошкашпышаан. Эр кижжи бооп төрүттүнгөш, мындыг эки чүвени бир дугаар көрүп турарым бо. Бо Салбакай ашактыг кижжи моон мурнунда мындыг чүвени хөй катап көргөн боор. Дыка үр ошкакжыпкаш, ам кээп узун тынып алдывыс. Салбакай арай сирилээш үн-биле чугаалайдыр:

— Бугажык, бир эвес мен арыг-чаагай турган болзумза, сеңээ чүну-даа харамнанмайн бээр ийик мен. Таанда, хамык чүвени шагда Маадыр эжелеп, бужартадып каапкан. Сээң күзелиң билип тур мен. Ынчалза-даа сени ындыг чүвеге борашпазын деп бодай-дыр мен. Чеди кожуун Тывада кандыг уруг чок дээр боор. Сеңээ алдын ышкаш арыг чараш кыс дужа бээр. Хамык-ла эки чүвени аңаа бээрин күзедим.

Салбакай өөнче чүгүрүп чорупту. Айның чырыы чоорту саарлып, үстүмден караңгы дээр хөмө базып кел чытканзыг. Ийи будумну шак бо черде кадап каан чүве ышкаш, шимчеп чадап кагдым.

Оон бээр он алды чыл караш дээн. Өскүс бодумнуң салым-чолум чогуп, бай-шыдалдыг, ынак чараш кыска дужуп, ажы-төлдүг, амыр-менди чурттап чор мен. Харын Салбакай ажы-төл божуваан, Маңгыс Маадыр арагалап чорааш, аъттан ужуп берттинген ашак апарганын олар-биле кожа-хелбээ чурттап чоруур улустан ылавылап билип алдым. Чогум чуртталгазы база шыырак хире дыңналды. Аныяк чүрээмнің эң баштайгы сонуургалы Салбакай деп чараш кыс чүлдү-чүрээмнің эң эргим уязында аныяк чалыы хевээр ам-даа чурттап чор. Мен бо уттунуп болбас он алды харлыг өскүс Салбакай деп кыска ынчан ынакшып турган кижжи ирги мен бе. Та кандыг аайлыг чүвөл? Уттундуруп болбас аан.

Чойжилин Чимид
(МАР)

* * *

Чаагай, чылыг сеткилдерниң Далайынга
Савам арай бичезинге хоомайзындым.
Савам эриин бусталдыр-ла узуп алгаш,
Чаагай сеткил Далайындан чана бердим.

Каржы сеткил Далайынга чеде бергеш,
Каапканым савамга-даа хараадавайн,
«Харын ону каапканым эки-дир» дээш,
Каржы сеткил Далайындан куруг чандым.

Дожоогийн Цедев
(Моол)

* * *

Аажок шылап, шаам төнгөш, чадаарда-ла,
Аар чүүктүг, арай боорда калгып ор мен.
Эргим кижим чылыг сөзүн дыңнавыткаш,
Элдеп чүве, күжүм кирип, чүүгүм чиигээн...
Чаңгыс сөстүң ачызының улуун көр даан:
Сактырымга оран-чурту чүктөптер мен!
Шылагзааным дораан чидип, өөрүй бердим,
Шыны херек: чүүгүм чиигээн — куш чүү-ле.
Балдыр сыкпайн ажылдааштың, өөрүшкүлүг
Бажыңымга чедип келгеш олурумда,
Кожам кадай казыргы дег халып келгеш,
Хоран сөзүн октапкаштың — үнө берди.
Хораныыңга өөрүшкүм өжүп калды,
Хоралыг сөс ындыг багай салдарлыг-дыр.

Очулдурган Б. Казырыкпай.

Сактыышкыннар

Екатерина Танова,
Тываның Улустуң чогаалчызы.

АРТЫК ЫНААҢ КЫМЫЛ ДИЗЕ...

(Сактыышкын)

Кожавыстың уруу бичии Алдын-кыс 4-5 харлыг турган боор. Ол чаптанчыг кысчыгашты улус бо-ла чаптап, «Артык ынааң кымыл дизе, Албанчының Алдын-кызы» дей каапкан болза, ол шыжыгайнып, бичии чудуруу-биле ону ажындырыпкан кижини шашкылап, бичии шыпкыыш тудуп алгаш, шыпкыыштай-даа бээр чүве ийин. Орта та чүге хорадаар төл ийик, билбес мен ийин. Алдын-кысты ажындырып турар ол чугаа кайыын тыптып келгенин ынчан кижии билир эвес. Мен бодаарымга, ол үеде номнарга азы солуннарга кандыг-бир солун чогаал үнүп келген болза, ону кым чогаатканыл, ооң автору кымыл дээрзин суравас, дүрген-не ону доктаады шаап алган, улуска номчуп бээринче далажыр турган хире. Бир булуңга аңчыларның олчазы дииң, киш, бөрү кештери хүлээп алыр бичии борбак бажың турган. Ынаар-ла ыракта Ишкин бажында чурттап чоруур бир-ле акый (адын ам уттупкан-дыр мен) шынаага көстүп келген болза, ону улус тыпкаш, демги өлүк хүлээп ап турар бөрбек бажың кырынче чалап үндүрө бергеш шүлүктедип-ле турар чүве. Бажыңны долгандыр чыгып келген чон адыш часкап, каттыржып-ла турар. Бажың кырында турган акый буттарын хере теп алган, бир холунда бөргүн тудуп алган, оң холун бурунгаар, соңгаар сунуп тургаш шүлүктеп-ле турар. Эң баштай ону дыңнап турумда, ол «Ленин угааныгларның улуу, Ленин дириглерниң дирии» деп турганын эки сактып алган мен. Бо удаада ол «Чурттуң кайдал

дизе — Арзайтының Аржаанныг-Хем. Артык ынааң кымыл дизе — Албанчының Алдын-кызы» деп шүлүктеп тур. Ам-на бичии Алдын-кысты ажындырып турар ол чугаа кайыын тывылганын даап билип алдым.

3-4 класс чеде бергеш, кандыг-даа чогаалды чогаалчылар деп чечен-мерген улус чогаадыр, оларны авторлар дээрин билип алган мен. Ынчалдыр Степан Сарыг-оолдуң «Алдын-кыс», «Саны-Мөге», Сергей Пюрбюнүң «Чечек» болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын катап-катап номчуп, демги акыйның шүлүктээринге четпес дээрден башка, оларны шээжилеп алгаш, улуска номчуп берип, ол дээш башкыларымга безин мактадып турар апарган мен.

Чогаалчылар деп чечен-мерген кижилерни, бир-ле дугаарында Кызылга келгеш, көрүп, танып алган мен. Үшкү классты Суг-Аксынга доозуптарымга, Кызылда чурттап, ажилдап чоруур угбам мени Кызылга өөредиди-биле көдээден эккелген. Хоорайга келгенивис даартазында-ла бажыңывыска бир кижки кирип келгеш честем-биле ыткыры кончуг чугаалажы берди. Мен хамыктың мурнунда ол келген кижиниң кеткен хевин сонуургап, кайгай бердим. Ол дургаар кызыл шугумнарлыг чиик хөйлең, чүвүрлүг, буттарында чымчак, мыйышкак чүве дег, хүрең чиик идиктер киир теп алган болду. (Ам болза бажыңга кедер пижама, тапочка идиктер-дир ийин). Чивеңнээш карактарлыг узун кижки каттыра каап, честемден айтыра берди:

— Соня чедип келди бе, ада-иезинге аалдап чораан кижиниң хап-савазының дүвү шыырак болган боор. Дүүн бо эрлер-биле элээн апкан болгаш, баш дээрге бир-ле чарык доңга-ла, ону эдип алыр хире чүве арттырдың бе? — дидир.

— Арттырбас боор бе, мону харын сеңээ арттырып каан хире чүве — дээш, шкаф иштинден арагалыг улуг дөмбүңнү стакан-биле кады келген кижиниң мурнунга салып берди. Ол кижки караан чивеңнеди хүлүмзүрээш, «Ол-ла болгай харын» дээш, дөмбүңде араганы ийи стакан улаштыр кудуп ижил алгаш честемден айтырды:

— Сен чүге мындыг магалыг сускунга дегбейн турарың ол, аал?

— Хоржок. Даарта Тожуже ужар кижки мен. Чүдей бээр мен — дидир. Мен артыкы өрээлден бакылап, эжик кастыынга чөленип

алгаш, демги кижиге кайгап тур мен. Ол мени эскерип кааш, караан сыгыраарты көргөш, честемден айтыра-дыр:

— Бо чүү кижиге тыптып келгени ол?

— Соняның дуңмазы-дыр ийин. Хоорайга өөредиир дээш, эккелди. Бо ам 4 класска өөренир кижиге-дир — деп, честем тайылбырлай-дыр.

— Оо, кызыжак-тыр моң, каш чыл болгаш, мону арагага садып ижиб болур-дур — дээш, ол чивецнээш карактыг кижиге тадыладыр каттыра-дыр. Мен демги өрээлимче дедир мыш дидим. Ол кижиге баштактанып турар-дыр деп билгеш, бүдүү каттырып тур мен. Демги кижиге честем-биле элээн үр-ле хөөрежиб оргаш, чорупту.

— Ол чүү кижиге боор, честей? — деп айтырдым.

— Сарыг-оол чогаалчы деп кижиге-дир. Улуг чогаалчы кижиге боор — дидир.

Ынчап, Сарыг-оол чогаалчыны бир дугаар көргөним ол-дур ийин. Ол Комсомольская биле Красноармейская кудумчуларының белдиринде булуңналчак бажыңга чурттап турган. Ол хөй аал чурттап турар бажыңда даады-ла чогаалчылар, эртемденнер, даргалар чурттап турар дээр чораан. Угбам сугнуң бажыңы оон кудумчу кежилдир турар аңгы ыяш бажың чүве. (Ол бажыңны ооң амгы чурттакчылары таныттынмас кылдыр септеп, ак пластика-биле шып, евросептелге кылып каан чорду). Ынчангы ол ыяш бажыңывыска ол үениң сураглыг кижилери чогаалчылар, эртемденнер, артистер, ужудукчулар үргүлчү чыгып кээр. Оларны ынчалдыр-ла шуптузун таныыр, билир апарган мен. Бир катап угбамның төрүттүнгөн хүнүнде чогаалчылар Сарыг-оол, Пюрбю, Сагаан-оол суглар Пальмбах башкы деп кижиге-биле чедип келгеннер. Ол башкыны немец кижиге деп дыңнааш, оон арай сестир, кайгаар турган мен. Элдеп-ле чүве-дир, чамдык немецтер бистиң-биле дайылдажып турар. Чылбак акым фронтуда олар-биле тулчуп турар. А бо немец бистиң улус-биле найыралдыг, арта-ла тывалап чугаалаар, солун чугаазы-биле улус каттыртып орат. Бо-даа көдээде ачамның араттарга агар политика кичээли эрттирип тургаш, чугаалап турганы Эрнс Тельман деп эки немец ышкаш кижиге боор деп бодааш, ол башкыны база аажок хүндүлээр апарган мен.

Ол үеде аныяк турган сураглыг кижилерниң чүге бо-ла угбам сугнуң ол бажыңыга бо-ла чыглы бээр турганын сөөлүндө даап бодагылаар-даа мен ийин. Ол бажыңның кудумчу кежир чиге джунга хоорайның № 1 улуг чунар-бажыңы турган. (Сөөлгү чылдарда ооң орнунга улусчу медицина төвү апарган турган чораан). Дыштаныр хүнде ол-ла аныяктар дигии-биле чунар-бажыңнаар, оон үнгеш-ле, дорт-ла бистиң бажыңывысче углаптар. Чүге дээрге честем баш удур ол-ла чунар-бажыңның буфединден садып алган пиво, газ сускуннарны демир-хууңнарда соок сугга тургусулап каан турар. Чунар-бажыңнаан улуска кончуг тааржыыр турганы-ла ол боор. Ынчан водка деп чүве чок. Ийи-чаңгыс, спиртти сугга холааш, бичии ишкилээр. Колдуунда-ла ойнап, хөглээр, чаа ырлар ырлажыр, патефон салып алгаш танцылаар улус чүве. Оларның кожамыктаарын дыка сонуургаар турган мен. Кожамыктаар талазы-биле Степан Агбаановичиге чедер кижии чок, черле ынчаш ол чыылган аныяктарының аразында эң-не көскү от кыпсыкчызы ол турган деп бодаар мен. Чижип кожамыктаар деп чүвези бар. Олар аразында бот-боттарын одажыр, чир-шоң дүжүп каттыржып-ла турар. Ынчан Кара-кыс артист хөлчок чараш, аныяк турган. Степан Агбанович оон карак-ла салбас, бо-ла шүлүктей каап, караан имирээртир көргеш, кожамыктаар. Максим Мунзук Сарыг-оолче кыжырымак көргеш, кожамыктап-ла үнер:

Садтап чорааш келдиң бе,
Сарыг-оолга душтуң бе.
Шала кезжээ ижипкен,
Садче маңнаар сойлук боор.

Ындыг хевирлиг кожамыкты ол-ла улустан ооң мурнунда дыңнаан мен. Ында Сарыг-оолга душтуң бе-даа дивес «Сатпаякка» азы «Салзынмаага душтуң бе» дижип ырлажыр чораан. Мунзук артистиң ол кожумаан Сарыг-оол кайын анаа эрттирер ийик, аңаа харыылай тыртып каар:

Халап болду, өңүктөр,
Канчаайн, чоюн, өңүктөр.
Караңгыда ортулукка
Кара-кызым чидирдим.

Оон улаштыр:

Булун-Терек ужуп калза,
Будук-садыын оттулар мен.
Мунзук акым чорта берзе,
Кара-кызын четтирер мен.

Мунзук шын-на сеткили-биле хорадай бергеш, чудуруу-биле Сарыг-оолдуң эктинче бир үстүрерге, оозу тадыладыр каттырбышаан, оон дезип маңнап турар чүве. Мунзук кадайынга хамаарыштыр кожамык дыңнааш, хорадаар турган деп артистер чугаалажыр чүве. Ынчан театр артистери бир кожуунга гастрольдап чорда, аныяк артист оолдар Максим Дапкай биле Константин Тоюн ол-ла үстүнде кожамыкта ырлажып орда, дыңнап кааш, шииге ойнаар боозун тудуп алгаш, Максим Мунзук оолдарны көдээ клубту долгандыр сывыртаан дижир болгай.

Самба-Людуп чогаалчының аныяк кадайы Севильбаа артист база дыка чараш турган. Ол Сарыг-оолдуң караанга кайын илдикпейн баар ийик.

Сесерликтин чараш чечээ
Севилбаага кайын чедер

деп ырлай бээрге, Самба-Людуп чогаалчы олче шириин көргеш бир булунда ыт-дааш чок олулар. Оон Сарыг-оол: «Ажынып ор сен бе, эш, мээң кадайымны база Севилбаа дээр ышкаш чүвейик, уттуптуң бе?» деп ону чазамыктаар. Шынап-ла, Степан Агбаановичиниң кадайы Севилбаа угбай (ону бис ынчан тетя Саара деп адаар турган бис) база дыка чараш, ак арынныг, хөлчок узун кара чаштыг, үргүлчү каттырып чоруур, чазык-чаагайы кончуг угбай чүве. А Самба-Людуп чогаалчы чазыга бергени-ле ол боор, ол-ла бүлүңундан хөлчок аянныг үн-биле ырлай бээр:

Куу-Дагның баарындан, коңгургай,
Кудук касса үнмес деппе, коңгургай.
Кускун кара Кара-Кысты, коңгургай,
Кудалаза албас деппе, коңгургай.

Улус «Оош, оош!» деп алгырышкан. Максим Мунзук чырыын чырташ кылгаш, «Бо дээрге Тока дарганың ырызы ышкажыл,

чүглө ол Кара-кысты дивес, Кулугурну деп ырлаар кижиле болгай» дээрге, улус база каттыржы берген.

Ынчан угбам сугга дыка-ла чараш кыстар келир турган. Алдын-кыс, Белекей суглар деп угбайларның чаражын кайгаар дээш, аскым азады берген олургулаар мен ийин. Сарыг-оол чогаалчы оларже сөс октавайн кайын шыдаар деп. «Артык ынааң кымыл дизе, Амай-оолдуң Алдын-кызы» дей кааптарга, улус оон-моон «Ол чүү деп олурарың ол, Агбанчының Алдын-кызын канчаптың?» — дижип чиригейни бээр. А Алдын-кыс угбай тоовас-даа: «Мээң багай ашак ол Алдын-кыс дээш мени бо-ла чемелегилей бээр болгай» дээш, дески ак диштерин чайынналдыр каттырып орар чүве. Ол Алдын-кыс угбайның аалының ишти багай-даа эвес, харын улуг дарга кижиле дээрзин угбам сөөлүндө чугаалаар чүве. Ол-ла хамык кожомыкка кирген кыстардан, чүглө угбам кожомыкка кирбес кижиле. Чүге дээрге ол ол-ла улустуң ойнап, хөглээр бажыңының ээзи, оон аңгыда ол ужудукчу Чимит командирниң кадайы. Ынчангаш-ла ындыг боор деп бодаар турган мен. Оон башка угбам Софья Туктугооловна база чараш турган кижиле. Ону кым-бирээзи кожомыктапкан болза, честем чүү дээр ирги деп бодап турар мен ийин.

Степан Агбаанович ол-ла эштеринге чаа бижээн шүлүктөрүн бо-ла номчуп бээр турган. Көдээден биске бо-ла чедип кээр авам безин ооң шүлүктөриниң чамдык одуругларын шээжибиле билер. Степан Агбаановичиниң ужудукчуларга тураскааткан шүлүүндөн «Чимит биле Хунан-оолга чиштир ужар эзир бар бе» деп одуругларын бо-ла чугаалаар кижиле. Ынчан мен, бичии кижиле, көдээден кел сал-ла, ол үениң хып дээн аныяк чалыы чогаадкчы аныяктарының аразынга үне-кире маңнап, шывыраңайнып турганым сөөлүндө барып мээң чогаалчы апаар салымчолумга база бир улуг салдар болган боор деп бодаар мен. Ынчан Суг-Аксынга 3-кү класска тургаш, шүлүк шорбарлап турган кыдыраажымны ап алгаш келген мен. Ол-ла кожомыктап турган аныяктарның тайлымы ыйнаан, ол кыдыраажымга

Сараланы, Ояланы
Шалбадапкаш, мунза-даа чүл,
Сарыг-оолдуң, Сагаан-оолдуң
Салгакчызы болза-даа чүл

деп одуруглар база бижиттине берген чүве. Улус өттүнүп, баштактанып бижип алган ол одуругларым ужурулуг болганы ол ыйнаан, саазынга шүлүк сомалаар чаңым ол хевээр уламчылап чорааш, сөөлүндө чогаалчы-даа апардым ийин. Улуг чогаалчылар Степан Агбаанович Сарыг-оол, Сергей Бакызович Пюрбю, Олег Карламович Сагаан-оол, Бай-Кара Демчиевич Хөвөңмей, Леонид Борандаевич Чадамба сугларның аразынга, үе-черге чогаалчы эштерим-биле кады чоруп, оларның арга-дуржулгазын шиңгээдип ап, эки бижиттинген чогаал дээш мактадып, багай чогаал дээш аттындырып чорааш, бодувустуң чогаадыкчы оруувусту тып алгылаан бис. Ынчан кожууннарга доктаамал эртип турган литература хүннеринге улуг чогаалчыларывыс-биле кады киржиپ турган бис. Ынчан бистиң ол чораан бөлүүвүстү баштап чораан Степан Агбаанович тыва литература сайзыралын, ооң бөгүнгү байдалын, ызыртыр сүрүп олар аныяк талантылыг чогаалчыларның үннери дидими-биле чаңгыланып турар дээш, бир дугаарында Салим Сүрүң-оолду, Монгуш Кенин-Лопсаңны адап мактап, оларга улаштыр Сувакпитти, Кюнзегешти, Кудажыны адап, адак соонда мени адааш, «Кыс чогаалчы безин немешкен, көрбөс силер бе» дээш, «Туруп, улуска көстүп көр» деп мени албадады. Мен ыяткаш, олурган черимден турбаан мен. Чүгле улус аажок каттыржып турганын дыңнаан мен. Кезээде ылчың баштаан төп чоруур Степан Агбаанович та чүнү чугаалапкан чүве. Черле ол мени бичиимден таныыр, билир болгаш, бо-ла баштактаныр: «Сени арагага садып ижер дээн күзелим боттанмайн барган, менден шөлээ-чөпшээрел чокка ашакка барып алган кулугур бо» дээр. Степан Агбаанович-биле кады чоруурга ол баштай мени «уруум» деп чоруур, оон бичии апканда «чеңгей» деп баар, ооң соонда «эй, эшти» дей бээр. Эшти-даа дивес «Эппи» дээр кижии. Мен ооң баштаанга шуут-ла чаңчыгып калган мен. Бир-ле кожуунга база литература хүннери эрттирип турган бис. Бичии апкан Степан Агбаанович мээң чанымга база оюн-баштаан төгө берди. «Анчыын, анчыын» дээш, оон ырап, соңга баарынга баргаш, кудумчу кайгап тур мен. Ол мээң чанымга чедип келгеш, ол-бо таламдан шинчилээн дег көрүп тура, чугаалай-дыр: «Бо Танованы көөрге, ана сын бажында сырын удур турган сыын-на-дыр але» дээрге, Салим Сүрүң-оол тадыладыр каттырып, «Оода сыын дивейн, мыйгак дизиңзе» деп турар чүве.

Хоочуннарывыстың салдары биске, аныяк чогаалчыларга дыка-ла дээштиг турган. Оларның чогаал бижиир арга-дуржулгазын, чагыг-сүмезин ап четтигипкенивиске чоргаарланыр бис. Ынчан аныяк кижиги бижиип алган чогаалдарын ыяап-ла хоочуннарга көргүзөр, оларның сүмезин алыр боор чүве. Бир катап Сергей Бакызович мээң бир шүлүмнү сайгарып оргаш: «Бо одуругларың Сарыг-оолзыш деп турар чүве-дир. Бодуңнуң үнүңнү, шүлүк бижиир аяныңны диле» деп чагып орган чүве. Ооң соонда аныяк чогаалчыларның чогаалдарының сайгарылгазының үезинде «Сарыг-оолзуш», «Хөвөңмейзиш» деп баштак шүгүмчүлелди бо-ла дыңнаар турган бис.

Ынчалдыр-ла тыва чечен чогаал шөлүнчө орукту изеп, арга-дуржулгазы-биле бисти углап баштап каан хоочуннарывыстың соон салгап, арта-ла тыва чогаалчыларның идегелдиг ийиги салгалы диртип, шору чогаалчылар апаргылаан бис.

Чүгле Степан Агбаановичиниң шаандакы кожамыктарының ужундан партия тыва обкомунуң суртаал килдизинге дыка-ла салбараңнатканымны утпас мен ийин. Ынчан 4-5 номнарның автору, номчукчуларга шору сураглыг чогаалчы дирти берген, телевидение, радио комитединиң оралакчы даргазынга ажылдап, улуг чогаадыкчы коллективтиң удуртукчузу турган үем чүве. Хоочун чогаалчывыс Степан Агбаановичиниң бир-ле юбилейин бүгү республикага демдеглеп эрттирип турган чүве. Аныяк журналист Владимир Кашура Степан Агбанович дугайында дамчыдылга демдеглеп турган чүве. Володя улуг чогаалчыдан «Канчап черле чогаалчы апарган силер, ол чүден эгелээнил?» деп айтырыг салган. Степан Агбаанович ол айтырыгга туралы-биле харыылап орган.

— Оо, солун айтырыг салдың. Ол дээрге төөгүлүг чүве боор. Аныяамда көдээге аныяктарның ойтулааш дээр ойнундан чыда калбас турдум. Ол ынчан кончуг-ла солун чүве ийин. Ылаңгыя 6 айның айдың дүнелеринде аалынга олурар, анаа удуп чыдар аныяк кижиги турбас чүве болгай. Кончуг аъттарын баш удур соодуп, белеткеп алгаш, ойтулааштаан уруглар уунче ужугуплаттар. Аъттары чок оолдар ядызынга-даа чалынмас, аалдарның өртеп каан аъттарын адырып, чавыдактапкаш тутсуп турар. Эртенинде ол аъдын ооң өртеп каан турган черинге

дедир эккеп өртеп каар. Ойтулааш дыка солун, янзы-бүрү оюннар ойнаар, чижип кожамыктажыыр, мөөрейлежир, оон эртсе, кыстар былаашкаш, кымчылажы-даа бээр. Мен суг чеже кымчылатпаан дээр сен. Кожамыктарны тө каап, бир-ле кижини одай кааптар турган кижидир мен ийин. Кончуг кожамыктар ойтулааш үезинде тыптыр чүве болбазыкпе. Чогаадыкчы апарганымга ол ойтулааш деп оюн салдарлыг болган деп бодаар мен — дидир. Володя Кашураның ол дамчыдылгазы эки, солун дамчыдылга деп демдеглеттинген чүве. Дамчыдылга болган эртенінде мени обкомнуң пропаганда килдизинден келдирткен. Ол килдистиң эргелекчизи ооң мурнунда радиокомитединиң даргазы турган билир, таныыр даргам чүве. Чүнү чугаалажыр дижик ирги деп бодап, шалыпкыным кончуг чедип келдим. Ээлдек чазык экилештим. Даргамның арнының шириини кончуг, шыңгыы чугаалап эгеледи:

— Канчап ол улуг чогаалчының адын баскырадыр дээн чүве дег, ону ойтулааштап шаап турган деп бүгү чонга чарлап турарыңар ол. Ол ойтулааш дээрге шагда-ла хоруп каапкан, хоруглуг оюндур. Силер ону делгереңгейи-биле суртаалдап, улуг чогаалчы бодунуң чогаал ажылын ойтулааштап эгелээн деп чонга чарлап алган. Ол дамчыдылганы кылган кижини хемчег алыңар, бодуңар база бурууңар минниңер — деп, шыңгыызы кончуг чугаалайдыр.

Мен кезек аайын тыппайн, ыт чок боданып оргаш, элээн диттип, харыылап кагдым:

— Чок, дарга, ойтулааш дээрге самыын-садар эвес, шаанда аныяктарның анаа-ла ойнап, хөглээр ойну-дур. Ол үеде амгы ышкаш клуб, культура бажыңнары турган эвес. Хып дээн назы үезиниң аныяк кижилери чаңгыс черге чыгып, сагыш сеткилин ажытчып, ойнап хөглээр оюну-дур.

Даргам менче караан улам-на хере көрүп, карбаш дээр чыгыы көскени-дир:

— Дөгей-дир силер. Политбилиинер кошкаа ол-дур. Бо кижиди тайылбырлап чугаалап олурда-ла, билбес. Дөгейинер оон безин көстүп тур.

Мен бодум билбейн-даа каттырыпкан мен. Ынчан мен мелегей, дөгей-даа эвес башкы болгаш журналист ийи дээди эртемниг, ооң кадында Москвага партия Төп Комитединиң чанында

партияның Дээди школазын дооскан, политбилиим-даа шыырак турган. Ынчангаш мени чогаадыкчы улуг коллективтиң удуртукчузу кылып каан-на чүве ыйнаан.

Даргам менче шыңгыы көргөш:

— Ындыг-дыр. Барыңар! Бо чугааны ам-даа уламчылаар бис. Эки боданып алгаш келиңер — дээш чорудупту. Шынап-ла, ол дарга ол-ла дамчыдылга ужун каш-даа келдирткен. Бир неделя болгаш, пятница хүнүнде-ле, 4 шакта келдиртир. Эжиктен кирип олурумда-ла, даргам айтыра кааптар.

— Че, бурууңар миннип алдыңар бе?

— Чок, дарга — деп, база-ла кирип ора-ла, харыылап каар мен. Оон демги-ле кожамык дугайында чугаавыс ол-ла аайыбиле үргүлчүлээр.

— Ындыг-дыр. Бир тээ бурууңар килдиске билинмес болганыңарда, силерни секретариатка көөр болган-дыр. Делгеренгей тайылбыр бижип эккелиңер -- дээш, чорудупту. Секретариатка бижээн тайылбырымны дамчыдылганың автору В. Кашураның, ону белеткеп, эфирже үндүргөн Л.Ч. Зубареваның тайылбырларын кошкаш, суртаал килдизинге аппарып берген мен. Ол секретариат деп чүве та болган, та болбаан чүве. Чүгле обкомнуң парлалга секторундан бир херээжен дарга коллективтиң улузун чыггаш, оларның мурнунга мени шыңгыы шүгүмчүлөп, доңгулда берип каан. Ооң соонда эскерип турарымга, үстүндө турар даргаларымның меңээ хамаарылгазы өскерли берген. Мээң мөзү-шынарымга «Адыргак, билииргек, туразы улуг» деп характеристикалар база немежи берген. Ынчан аныяк турган болгаш, ындыг турганым ол ийикпе, ол шүгүмчүлөлчө улуг-ла сагыш салбас турган мен. Сөөлзүредир Степан Агбаановичиге ол болган таварылганы чугаалаарымга, ол караан сыгыраарты көрүп алгаш, аажок-ла каттырып: «Өршээ бурган, ынчан 37-38 чылдар үези турган болза, бир контрлаар кижиге сен турган-дыр сен, уруум» дээр чүве. Степан Агбаановичиниң чогаалдарының улусчу аянын, ооң кожамыктарын ажыглап, чогаалдарымның маадырларының аскынче оларны кирип каап-даа чордум ийин. Кожамыкта хора чүү боор, чоннуң чечен-мерген хөңнүн илереткен улусчу чогаалдар ышкажыл. Оларны Степан Агбаанович чоннуң улуг эртинези кылдыр эдилеп, оларның уран-чечен хөөнүн чогаалдарыңа билдилиг ажыглап чораан.

SP: Бо чурукта Танованың оң талазында Степан Агбаановичиниң оглу Сүге Сады деп кижидир. 1979 чылда бөлүк чогаалчылар-биле Эрзинде Тере-Хөл чоогунга аалдарга ужуражылга үезинде оларны райкомга ажылдап турган Сүге удеп чораан. Ол ынчан Сарыг-оолдуң оглу мен деп бодун хөйгө таныштырган — Е.Т.

Бис мооң мурнунда чогаалчының акызы Дадар-оолдан азырап алганы Томик деп оглун билир турган бис.

А. Садиниң авазы кымыл?

Сеткүүлдүң номчукчуларындан бир-ле кижичогаалчының амыдыралындан билдинмес, «ак арынны» ажыдып бижий бээр чадавас деп идегел-биле бо чурукту парладывыс — редактордан.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООП

ВСТРЕЧА С ПИСАТЕЛЕМ

Дверь открыла жена писателя, Мария Давыдовна. Узнав, что я к Степану Агбановичу, позвала:

— Степан, к тебе пришли.

Из зала вышел крупный, еще не старый мужчина. С улыбкой, заинтересованно разглядывая меня, пригласил в зал.

Усадив меня, он поинтересовался кто я и откуда. Разговор он вел в доброжелательно-шутливой форме.

Я обратила внимание на большую библиотеку.

— А взгляните-ка лучше сюда... — интригующим голосом он обратил мое внимание на чучело маленькой птицы, висевший перед стеллажом.

Да это та самая отважная птичка таежных высот, в честь которой он воспел ожу-шиижек!

И, наконец, он спросил, чем может помочь мне. Я попросила посмотреть мой перевод одной повести И.А. Гончарова.

Степан Агбанович согласился, заметив при этом осторожно:

— У Гончарова особый язык — и его произведений пока нет на тувинском.

Через некоторое время я осмелилась позвонить писателю, он пригласил меня зайти в любое время.

На этот раз встретили меня как старого друга. Повесив мой плащ, писатель сказал:

— Позвольте взглянуть на ваш туалет — и нашел, что я нарядно выгляжу.

Степан Агбанович усадил меня за свой рабочий стол, а сам примостился рядом, приобняв меня.

Я взглянула на супругу писателя. Она с улыбкой сказала:

— Не беспокойтесь. Он всегда такой, шутливый.

Писатель, ущипнув меня за бок, говорит:

— Я посмотрел Вашу работу, перевод неплохой, особенно вначале. Постарайтесь также изложить повествование — как это будет звучать на тувинский лад. Прочитайте перевод вслух не один раз, и еще лучше, если кто-то будет слушать.

Я сказала, что свою работу я читаю матери. Мы долго сидели, разбирая отдельные места перевода.

После следующего просмотра перевода, писатель рекомендовал отнести работу в книжное издательство.

Он проставил на страницах непонятные мне знаки, редактор потом мне сказал, что писатель дал переводу высокую оценку.

Повесть И.А. Гончарова называлась «Счастливая ошибка».

Я помню, как Степан Агбанович вышел проводить меня тогда.

Было очень темно, лил осенний дождь. Писатель был в белой рубашке с отложным воротником. Двор освещался лампой от крыльца.

По-отечески пожав мне руку, пожелал удачи в моей работе, в жизни.

Оглянувшись, я увидела осанистую фигуру писателя с копной густых волос, стоящего у палисадника. В тот момент он показался мне романтичным юношей в белом рубашке.

Через несколько лет по своей работе мне пришлось побывать в родных местах писателя. Меня поразила река Торгалыг, перед селом она разлилась веселыми ручейками между деревьев. Мне невольно вспомнился такой же игривый образ писателя — Степана Агбановича Сарыг-оола.

Мария ХАДАХАНЭ

УРОКИ КУДАЖИ

Он прожил большую, насыщенную творчеством, жизнь. Как рождаются писатели? Конечно, с искрой в сердце, с солнцем в крови, обреченным на мучительный труд. Человек долго созревает как личность и творец.

Начинал Кудажи как любимый сын родителей — горячий отец и тихая мать. Познавал красоту природы, обычаи народа, увлекался музыкой и рисованием, пробовал слово «на вкус». Первый сборник, как «первый шаг» в литературу — еще наивный открытый взгляд, упоение собой, жизнью, любовью — вздохи при луне. «Только ты» и вместе с любимой — полвека.

1960-е годы — подъем в горы творчества. Лирическая трилогия из повестей «Поющий родник», даже названия перекликались созвучием. Молодые герои, труд, радость жизни. Это Анай-кыс и Лапчар. Идет накопление литературной плоти: овладение наукой построения сюжета, композиции, подачи портретов героев, пейзажей, диалогов, полилогов, деталей. Он хорошо слышал говор народа, звуки и запахи земли — читал, смотрел, сравнивал — учился у тувинских писателей и русской классики.

Кудажи был полон сил, идей, творческого азарта — за плечами опыт жизни от учителя до редактора газеты. Только бы не помешала скоропись, описательность, быстрый отклик журналистов. Все глубже овладевает им жажда создать роман (1973-74 гг.). Он помнит уроки мудрого отца Кыргыса, его судьбу, рассказы стариков — ровесников века, его тревожит связь времен, судьба человеческая.

Медленно вызревает многоуровневый замысел «Улуг-Хема неугомонного». Название в подражание Шолохову — река жизни и времени. Четыре тома эпопеи: черный, красный, серебряный, золотой. Для него имел особое значение цвет, тон, колорит романа. Феодалная Тува, революционная, советская.

В дилогии совпала идея и форма, окраска эпохи. По канонам того времени. Буян — резкий, острый герой всегда в одном узле с народом. Здесь глубина социальных конфликтов, нравственных коллизий, народность миропонимания, усиливающийся психологизм.

Идеи — упорством и терпением победить войну, горе, кровь, боль, ложь. Черно-красный цвет как победа добра над злом. А вообще главные цвета в жизни человека: синее небо, желтая степь, белоснежные горы, красная заря, зеленая трава.

Два последних тома по цвету уже не отвечали замыслу тетралогии. Однако явно углубляется изобразительное мастерство Кудажи, даже по художественным деталям: «Мысли разбегались, как ягнята», «Зимний день короткий, как верблюжий хвост», «Аркан разговора удлинился», «Глаза, ужаленные осой», «Жадный готов облизать корыто своей собаки», «Из-за пиалы чая разглядывал девушку» — всюду приметы народного быта, вкуса, аналогия с природой.

Через главных героев показано духовное развитие тувинского общества, нравственные искания и болевые его точки. Национальные типы — как менталитет народа.

Он находил интересные сюжеты. Вопреки традиции показывал не скотовождарата, а земледельца, детально изучал психологию кайгала прежде и теперь. Или историю репрессий. Часто предстает политиком, дипломатом, ученым-историком, экологом в своих

размышлениях о буддизме, глобализации, железной дороге, распаде Союза. «Тува и Россия, как сестры».

Воздал когда-то должную хвалу партии родной и воспел дружбу народов в образах русских людей Губановых и Петровых. Шире стал смотреть на мир, открылся к всеобщему диалогу после зарубежных путешествий. Национальная культура не может замыкаться в себе. Как остаться уникальной, неповторимой и выразить себя как часть мировой цивилизации?

Он знал пять колен своей родословной и гордился этим.

Его произведения переводили Ю.Разумовский, М. Сергеев, Т. Петелина, С. Козлова, А. Китайник. Особенно плодотворной была работа с последним — переводчиком двух томов «Улуг-Хема» (1976-77).

90-е годы — спуск с перевала, время итогов. Он оставил в наследство 30 книг и 17 пьес — о тувинских добровольцах на войне, о чабанах, о новом Шагонаре. «Проделки Долумы» (1970) идут и сейчас в театре. Всю жизнь учился писательству и самопознанию. Думается, он оставил учеников и последователей.

Трудна доля писателя в современном мире. Талант рождается редко и зреет медленно. Хотелось бы изучить траекторию развития, модификацию образов, собрать драгоценный опыт Мастера, беречь и развивать его идеи, ибо мысль и слово не умирают. Конь потерял всадника. Кто следующий, талантливый, оседлает крылатого скакуна?..

Вспоминаю элегантного делового Кудажу в Москве на декадах Тувы. 1974, 1984 годов и в Шагонаре в 1999-м, в дни юбилея. Как горячо чествовали его школьники, студенты, сверстники, однокашники в театре! Мне хотелось тогда подчеркнуть роль Кудажу в литературном процессе, я цитировала поэтов Запада и Востока как властителей дум народа.

Видели его разного на собраниях, похоронах, в застольях, помню его особенные шутки и пародии. Часто звонил С. Козловой — уточнял значения слов. Позже обращался ко мне изредка, всегда рано утром — оба жаворонки — уже за столом.

Долго ломала его болезнь, но мысль не умирала. «Не могу не писать»... Яркая самобытная личность. Он — не икона, а живой человек со всеми слабостями, завихрениями. Поднимался на

Монгун-Тайгу — испытать себя. Его ругали в обкоме. Он знал радости жизни и ее горести. Он много успел осуществить во всех жанрах литературы. Кудажи не просто выдающийся, а истинно народный писатель.

Вспомним его тихим добрым словом. Он оставил особую модель художественного мира и возможные пути развития литературы.

Киликов КУУЛАР

Эзир дугайында ном

2002 чылда Екатеринбург хоорайга «АКВА-ПРЕСС» ном үндүрер чер «С ловчей птицей по свету» деп ат-биле Юрий Носковтуң номун үндүрген. Алтай деп шолалыг эзирниң болгаш өске-даа араатан күштерниң дугайында ном делегейде бойдуска ынак кижилерни кайгаткан.

Ында автор бодунуң тудуп азырап алганы Алтай деп аңчы эзир-биле кады тазарышкан ужуралдарын, араатан куштуң аажы-чаңының кижиге, өске бүгү өртемчейге хамаарылгазының дугайында дыка чечен-мергени-биле онзагай кылдыр чуруп бижээн. Биске, тываларга, оон-даа солун чүүл — ук номнуң автору Юрий Носков бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Чадаана хоорайга өскен, Кызылга чурттап, аңаа уран чүүл училищезиниң баян клазын дооскан хөгжүмчү бооп турар. Мен Юра-биле кады Чадаанага уран чүүл школазынга кады өөренип турдум, башкывыс Владимир Павлович Небылицын турган чүве. Ынчан-на Юра хөгжүмге аажок сундулуг, арга-арыг кезииринге, торлаалаарынга ынак оол чүве. Ук номда бижип турары-биле алырга, араатан куштар-биле ооң баштайгы таныжылгазы чашкы чылдарында Чадаана хоорайга-ла эгелээн. Ынчан-на бичии Юра Яшка деп шолалыг хову эзирин азырап турган. Эзир тудуп өөредип алган Чадаана чурттуг бичии оол дугайында чүүл ынчангы «Тувинская правда» солунга бир катап үнген-даа.

Бир катап ол эзирни, Яшканы, ховуга агаарладып чораан. Ужудуушкун соонда Яшка хоорай кыдыында бир бажыңнын крышазынга дыштанып олурган. Бир чазыыл чок төтчеглекчиниң дыштанып олурган эзирже боо шыгаай бергенин Юра болгаш

ооң өөрү баштай эскербээн. Боо чык дарс дээн соонда, кижилерге өөрөнгөн болгаш кандыг-даа каразыг чок олурган эзир крышадан чуглуп барып дүшкен. Эзирин кээргээн бичии Юра мөөрөп ыглавышаан, боолуг төтчеглекчиже халый берген...

Оон Кызылга чурттап тургаш, бок төгөр черден тудуп алган черлик эзирин бажыңыга азырап турда, оозу шала, орун, соңга баарын чүдөдип туруп бээрге, Галя деп угбазы, дуңмазы школаже өөрөнип чоруй баарга, үндүрүп чорудупкан.

Алтай деп шолалыг эзирин ол Алтай биле Мөңгүн-Тайга кызыгаарыга тудуп алган. Ынчангаш ону Алтай деп шолалап алган. Ынчан ол Шушенское суурга чурттап, аңаа школага хөгжүм башкылап турган. Ынчан ол эзири Алтайны аңнаар кылдыр өөредип эгелээн. Оозун баштай койгун, оон дилги, оон мырыңай эликти тудуп, тени безин хая-кашпалдан чууй идиптер кылдыр өөредип алган. Кандыг бергелер турбады дээр. Ол эзири-биле «бактажып, мөгаттынчып-даа» тургулаан. Эзири-биле «чошкуп», ону хомудатканынга Ю.А. Носков боду аажок эпчоксунуп, оозун кээргеп турган. Хомудаан эзир мөгаттынып, ырадыр ужуп чоруй-даа барза, ээзин кагбас, ону ырактан хайгаарап, эдерип чоруур болган. Өңүктөр арай боорда-ла эптежип алган. Ооң соонда автор эзирин чаңгыс-даа хомудадып көрбээн. Ол-ла хевээр өңүктөр дыка үр, 27 чыл иштинде, чарылбааннар. Ол үе иштинде олар дыка хөй катап кады аңнап, даштыкы чурттарга болгулаан эзир азыракчыларының конференцияларыга чаңгыс эвес катап киржип, үргүлчү эки үнелелди ап келген. Ю.А. Носков боду дыка хөй эколог, биолог эртемденнер-биле таныжып, эртем, практика езугаар эзири-биле аңнап чоруп тургаш, бойдустуң чажыттарын шынчээдип ап келген. Эзири Алтай-биле чаңгыс эвес киноларга тырттырганнар. Өңүктөрнүн найыралы халас барбаан. Ооң түңнели кайгамчык ажыл — «С ловчей птицей по свету» деп ном болу берген. Ук ном Россия девискээринге барык чидип бар чыдар эзир-биле аңнаашкынны катап оттурупкан. Чоокта чаа бодум албан-биле Шушенскоега тыва телевидение-биле кады чедип чорааш, шаанда Чадаананың хөгжүм школазынга кады өөрөнип чораан, ооң соонда ол-ла школага кады ажылдап чораан эжим Ю.А. Носковка ужурашкан мен. Юрий Алексеевич меңээ бодунуң адын салган

номун белекке берип тура: «Бистиң чурттувус Тыва эзирлер, хартыгалар-биле аажок байлак болгай. Бо ном мээң чаңгыс чер-чурттугларымга аажок ажыктыг болур ужурлуг» — дээн. Шынап-ла, Тывавыстың ховар кужу эзир дугайында номну Тывага көвүдөдир үндүрер, ону тыва дылче очулдуары дыка күзенчиг.

Алдын-оол ОНДАР

Моортай билир болган

Моортайның алыс тыптып көстүп келген чери Египет болур. Египетчилер моортайны кырып азы аарып өлүрге, бичии хааржакты моортай ышкаш кылдыр чазааш, аңаа суккаш, хөөржүдүп каар чораан. Мынчаар хүндүлөп турганын бодаарга, кижиге база дыка ажыктыг, ооң дугайында хөйүнү билир турган хире.

Амгы үеде чамдык улустуң чугаазын дыңнаарга, кара моортай сээң мурнуң-биле эрте берзе, ооң изин базып, олап эртпе, өске оруктап эртер деп чагып турар-дыр. Чүгө дээрге, багай чүвеге таваржы бээр сен деп турар.

Бичиимде тыва кижилерниң өглеринге моортай турарын көргөн мен. Ооң ажыктыын билип алыр дээш, авамдан ол үеде айтырарымга:

— Моортай өггө күскелер тудуп чиир, оон оларның чамдыызы ону көргөш, өскээр көже бээрлер. Ынчан бистиң чемивисти күскелер чивес апаар. Дүне ыыт-шимээн чок болур дээр чораан. Ол арыг-силиг, чамдыкта хорадаан сөөлүндө, чунуп орган ышкаш холдары-биле арнын суйбап олургулаар.

Бир катап эжим-биле, ооң акызы аарып, бергедеп турар боорга, өггө чанынга көрүп олурган бис. Хенертен моортай аарыг кижиниң чоогундан туруп келгөш, алгырып каап, кылаштап турган. Оон эмчи аарыг кижиниң судалын туткаш: «Бо киживис «чорта» берип-тир» — диди. Кижиниң өлгенин баштай моортай билип каан деп чүвени орта олурган төрөлдери эскерип кааннар.

Эмчи ышкаш холун тудуп, эъдиниң изиг, соок апарганын билип турар эвес, моортай канчап билип турарын сонуургааннар. Аңаа олурган кижилер боттары аразында моортайның онзагай шынарын билип алыр дээш, маргыжып олурганнар. Оларның

иштинде бир эртемниг болгу дег эр мынчаар тайылбырлаан:

— Кижидириг турда, ооң кезинде электроннар болгаш фотоннар агаар-биле холушкаш, тускай чырыкты тургузуп турарындан, ону долгандыр ауразы чырый бээр. А кижиди өлгенде, ол чырык чоорту өжүп бады баар. Моортайның карактары дүне, хүндүс кончуг көскү болганда, аарыг кижини ол көрүп чыда, чырыктың өжүп, хып турарын дораан эскерип каар. Ынчангаш моортайның хомудааны бе, медээлээни бе, чугаазын кижиди билер эвес, ооң алгырып турганында бир-ле чылдагаан бар — диди.

Өскелери та бүзүрээнер, та бүзүрөвээнер, ыт чок олурган.

Зоя МОНГУШ,

№ 9 школа-гимназияның тыва дыл,
чогаал башкызы.

Айлаң куштар ырлап турда, эмнээшкин

2001 чылда үнген «Будь здоров» деп журналга (№5, май 2001 ч.) Татьяна Абрамованың «Лечение пением птиц» деп эгелиг чүүлү парлаттынган. Башкы кижиди болгаш, куштарның кижилерге, ылаңгыя аарыг кижилерге, салдарлыын бижээнин сонургаан мен. Ынчангаш ону тыва номчукчуларга чедирер сорулга-биле ооң чамдызын очулдургаш, аңаа даянып алгаш, бодум база эскериглеримни кирип, ыраажы куштар-биле ажылды чорудуп тура, кижизидилге болгаш эмнээшкин ажылдарын чорудуп болурун улуска сүмелеп, дараазында чүүлдү бараалгаттым.

Айлаң кужум, чараш кужум,

Аныяк, чаш ынакшылым...

деп бир билдингир тыва ырда ырлап турар. Амыдыралдың кандыг-бир берге үезинде кижилерниң куштарже көрнүп, оларның тааланчыг ырларын, чиңейтип олар үнүн дыңнаксай бээри анаа эвес. Ынак кижизин сактып-бодап келгенде, ооң үнүн куштарның ыры, үнү-биле холбай бээри ырлардан, шүлүктерден билдингир. Бир-ле ыңдыг үеде муңгараксап олурган болзунза, бир куштуң ырын дыңнап кааш, ала-чайгаар-ла сагыжың чиигеш кынып, сергеп келир сен. Эрте эрте удуп-оттуп чыдырыңда, соңга дужунда куштар чиртилежи, ыяңгылыг ырын бадыра берген болза, дүрген-не караңгы ажыдып, бойдуска, ол чаптанчыг

ыраажыларга өөрүп, уйгуң безин чаштай бээр. Улгады берген кырган-авалар чеже-даа аарып-аржып турар болза, чем дилеп халышкан көгө-бугаларны азы хлебтиң каш тогланчызы дээш «кыржып турар» бора-хөкпештерни чемгерип тура, сеткил ханышкынын алыр. А бис кыдыындан оларны көрүп тура, херекке-даа албайн баар чыгыы бис.

А куштар чүглө арга-арыгның болгаш көдээ ажыл-агыйның хоралакчы хээкчилерин узуткап турары-биле эвес, бисти долгандыр турар бойдузувусту аян кирип кааставышаан, үнелиг байлаавыс кадыкшылывыска аажок ужур-дузалыг.

Куштарның кижилерниң амыдыралыга кайы хире салдарлыын эртемденнер база өөренип көрүп, шинчилеп келген. Оларның шинчилелдериниң түңнелинде мындыг чүүлдү эскерип каан. Магнитофонга бижидип каан кижилерниң чугаазын оожумнадып алгаш, дыңнаар болза, ол ыттың ээргизинге дөмейлешкек апаар. А куштарның шөйдүнчек ырлаарын шак-ла ынчалдыр дыңнаарга, ол тускай аянный аялга апаар, ол аялганы азы музыканы бир-ле чинге үннүг хөгжүм херексели ойнап турган ышкаш болган.

Аваангыр-шимченгир, чаптанчыг-чараш куштар эткир, өткүт үнү-биле тааланчыг ырын ырлавышаан, кижилерге аян тудуп турарлар. Оларның кезээде мыжырашкан шимээн-даажы, хөглүг ыры чокка, кайгамчык чараш чечек-чимистиг алаак-шыктар безин ундаргай, хөлүгүр ышкаш сагындырар.

Биология эртемнериниң доктору, профессор Валерий Дмитриевич Ильичев дээр орнитолог-биоакустик эртемден бүгү чуртталгазын куштарның амыдыралын шинчилээринге тураскааткан. Оларның аажы-чаңын, чурттап турары азы долгандыр турар байдалын шинчилеп, куштар-биле чугаалажып келген. Куштар-биле чугаалажыр болза, оларның үннериниң кижиге эм ышкаш дээштиг, аржаан дег ажыктыг, салдарлыг болур. Куштарның ырызы-биле эмненир эмнээшкин орнитотерапияның дээштиин, кижилерге ажыктыын Валерий Дмитриевич бадыткап турар, ол талазы-биле үре-түңнелдиг ажылдап келген.

Шаг шаандан тура кижиниң кулаанга куштарның ырызының тааланчыын, ону дыңнааш, сергеп-сегереп келирин; оларның ырызындан кымның-даа тоомча чок артып шыдавазын кижилер эскерип чораан. Оларның үннерин дыңнап чорааш, кижилер чоорту оларга дөмейлештир аялга чогаадып, ырлап өөренип алган.

Куштарның, эң ылаңгыя бичии куштарның, үн үндүрер аппарады оларның бүгү дурт-сынында элээн улуг черни ээлеп турар. Ынчангаш олар ырлап турда, бүгү организми киржип турган-биле дөмей апаар. Бичии куш ырлап тура, мойнун сунуп алгаш, хензиг аксын ажыдып алгаш, чалгыннарын херивиткеш, хөрээнден үнүп турар ырынга хосталганы берип, улам күштүг чаңгыланзын дээш, бүгү боду шимчеп, сириңейнип турар — ол хире ырынга бердинген болур.

Куштарның ол онзагай, эң ховар үн аппарады оларның амыдыралының өзээ болуп чоруур. Бир эвес ол аппарадын ап кааптар болза, дыка хөй куштар өлүп каар.

Чуурга иштинге чорааш-ла, куштар иези-биле харылзаазын үнүн дамчыштыр туда бээр. Чуургадан үнер, частыр үези келгенин база онзагай үнү-биле, үннүг сигналдар дамчыштыр медээлептер. Ынчаарга чуурга иези куш-биле чугаалажып турар ышкажыл.

Куштарның ырылары кижилерни оожургадып, сагыш-сеткилин эмнел, бистиң организмивисте болуп турар процесстерни турум байдалче киирип турар. Ырлап олар куш кижиниң сагыш-сеткилиниң, психиказының база мага-бодунуң аяннашкаан азы гармониязын тургузар. Ындыг гармония туруп келирге, кижиге долузу-биле сегий берип болур.

Куштарның ырыларындан эмненириниң дээштиин кажан, канчаар чедип ап болурул? Ону В.Д. Ильчиев мынчаар тайылбырлап турар: куштуң ырын дыңнаарга, ооң үннери баш мээзиниң картында чүве дыңнаар зонаже дамчып, кире бергеш, ону оттуруп, хөлзедип азы аңаа дээй кааптар. А ол зона өскелери-биле база харылзаалыг болганда, ооң салдары-биле баш мээзиниң өске карттарынче база дамчып, оларны база хөлзедиптер. А баштың мээзи кижиниң арткан организмин удуртуп турар болганда, ында болуп турар чаагай өскерлиш-киннер бүдүн организмче база дамчып, ону «уярадып азы өөртүптер». Кандыг-бир үннү бичии сирлеңнедипкенинден безин кайы-бир органның азы клетканың ажылын экижидип болур.

Кижиге шагдан тура-ла куштарның үндүрүп турары үннери-биле генетиктиг харылзаа тудуп келген. Ынчангаш оларның үннери кижиге таарымчалыг, эки салдарлыг. Куштарны дыңнап турда, оларның ыры кижиге ала-чайгаар тыптып азы туруп келир эки эмоциялар тывылдырар хөдөлдирикчи-биле дөмей. А

кижи эки эмоциялыг, сеткил-хөөнү бедик турда, ооң кадыының эки болуру билдингир болгай.

Ильичевтуң эскергени-биле, куштар чанында чурттап чоруур кижилерниң аразында узун назылыг улустар хөй болуп турар. Ол эртемден боду 70 хар чеде-даа берген болза, эртенден кежээге чедир ажылдап, студентилерге лекцияларны номчуп, спорт-биле өңнүктежи чоруур болгаш, аарыг-аржык чок амыдырап чоруур. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, ооң организмнде биологтуг ритмнери куштарның ырылары-биле сырый холбаалыг болуп турары.

Эң баштай кыдаттар, японнар куштарның кижиге салдарлыын билгеш, оларны клеткаларга тудуп эгелээн. А орус чуртунга кара-баарзык, хамнаарак, кенарь, хөкпештерни (көк, бора) тудуп эгелээн. Петр I хаанның үезинде Москвага трактир бүрүзүнге ыраажы куштар турган. Петр I хаан боду ыраажы куштарга дыка ынак болгаш, оларны шак-шагы-биле дыңнап чораан. Эң ылаңгыя дрозд дээр ыраажы куштуң ырынга дыка ынак турган.

В. Ильичев куштарның кижиниң психиказынга аажок күштүг, эки салдарлыын магадап ханмас: чамдык куштарның ырылары кижини оожургадыптар, чамдыктары кижиниң сагыш-сеткилин көдүрүптер, а чамдык ырларны дыңнап оарга, чайгаар-ла демир-үжүүң сегирип ап, бир-ле чүвени бижижсей бээр, а чамдыкта уйгу кели бээр дээш оон-даа өске.

Ыраажы куштарның аразында айлаң куштуң ырызы эң онзагай. Ооң ыры бир үнден өске үнче, бир аялгадан өске аялгаже шилчий бээр. Чамдыкта чымчак үнден элээн кадыг үнче, ыыткыр үнден аяр үнче шилчип, аңгы-аңгы обертоннарны, аяннарны дамчыдыптар. Айлаң куш чамдыкта сыгырган ышкаш-даа ырлагылаптар. Ынчангаш ооң үнү кижини сергедип, чайгаар-ла бир-ле эки чүвени кылырынче албадап кээр.

Айлаң куш төрүмелинден ындыг ыраажы болбас, ол чурттап турар байдалының аайы-биле, ону долгандыр турар үннүг делегейниң салдары-биле чоорту ырлап өөренип алыр. Ынчангаш аңгы-аңгы черлерниң айлаң куштарының үнү бодунуу-биле тускай болур деп Д.Ильичев чугаалап турар.

Бир эвес арыгче киргеш, куштарның үнүн дыңнаар дээр болза, баштай оларның үннерин ылгаштырып өөренип алыр болза эки. Хөй үннерниң аразындан бир кушту аңгылап ап,

танып алыры эргежок чугула. Баштай-ла бодунуң билир кужунуң үнүн янзы-бүрү өске куштарның үннериниң аразындан ылгап, танып алган соонда, бүгү кичээнгейин олче угландыраы чугула. Чоорту өске куштарның үнүң дыңнаалап, ону танып ап турар кылдыр өөренип алыр. Ынчангаш чаңгыс ол-ла үннү кандыг-бир үннүң чалгыы ышкаш кылдыр хүлээп ап, арткан үннер, дааштарны херекке албазын кызар. Орнитотерапияның эң эге билиглери ол. Баштайгы үеде аудиокассетада бижиттинген куштар үнүн дыңнап эгелээш, оларны сактып, билип алырга, улам эки болур.

Гипертониктер шак ынчалдыр куштарның, эң ылаңгыя кара-баарзыктарның таваар эткен лимби дег узун, суук ырын дыңнап турар болза, ханының базыышкыны экижип эгелээр.

Эртенги даң хаяазында база кежээликтей, хүн ажарының бетинде, ыраажы куштарның ырызын дыңнавышаан, паркка азы арыг иштинге селгүүстеп кылаштаарга, кижиниң кадыкшылынга онза чугула. Ылаңгыя баш, чүрек, чүстер болгаш ижин-баар аарыгларынга база кижиниң бүдүн организминиң экижип-сегииринге дээштиг салдарны чедирип турар.

Апрель айда ховуга хамнаарактар эдип эгелей бээр. Хамнаарак дээрге бичежек, ак бөскектиг, бора кушкаш болур. Чазын ол хову, шөлдер кырынга дыка бедидир ужуп үне бергеш, аян тудуп ырлаар. Ооң үзүткел чок, ала-чайгаар куттулуп келир хостуг, хөглүг ырлары талыгырда ак-көк дээрден-не дыңналып келирге, кижини ону дыңнап мага ханмас.

Кажан силер аңгы-аңгы куштарның үннерин аңгылап өөренип алыр болзуңарза, оон силерниң мээңер база оларны чайгаар-ла аңгылап турар апаар болгаш үргүлчү хөй-ле үннерниң аразындан бир куштуң үнүн, ырын тып аптар апаар.

Бичии уругларга куштар-биле чугаалажыры, харылзажыры эргежок чугула. Уруглар биле куштарның аразында бир-ле чүүлдешкек чүүлдер бар, ынчангаш олар психологтуг тудуш. Уругнуң чугаазы үнүп олурар үеде, ооң чанынга ыраажы азы чугааланыр куш эш кылдыр турары дыка ажыктыг. Куштарның ырызының салдары-биле бичии уругнуң музыкага сундулуу дам баар, ону дыңнап билири экижиир. Изиг, дораан хорадай хона бээр уруглар ындыг куштар чанынга оожургай бээр болгаш удууру эки апаар.

Чугааланыр куштар чааскаанзыргай кырган улуска база эш болур. Эң-не нептереңгей чугаакыр куштар попугайларны садып алыр болза, оларның ажыы дыка улуг болур.

Амгы үеде куштарны садып турар апарган. Олар клетка иштинге ырлавастай бээр болза, кранның суун кезек ажыдып алгаш турарга, сугнуң даажын дыңнааш, куш аңаа үннештир ырлап эгелей бээр. Чүгле ону эки ажаап-дежээри эргежок чугула.

Кижиниң чурттап турар оран-савазынга куштуң турары күзенчиг. Чүге дизе ол чүгле кадыкка эки салдарлыг болурундан аңгыда, өггө эки, таарымчалыг климатты тургузар, кижилерни оожургадыр, муңгак хөөннү ойладыптар, аарыгны эмнээр. Бир эвес өөндө кужунга ээлери ынак, аңаа камныг болур болза, ол база-ла шак ынчалдыр, ынакшыл-биле харыылаар, кайгамчыктыг ырыларын төнмес-батпазы-биле бадырып бээр. Кижилерниң нерви системазын аажок оожургадыр, чүректің, мээниң ажылын экижидер. Удуп шыдавас кижилерге куштарның үннери, ырлары база дыка дузалыг «удудар-эм» болур.

Валерий Ильичев коллегалары-биле Подмосковьезде биоакустиктиг реабилитация төвүн тургузуп алган, кезишшин эрткен азы хоочураан аарыг кижилерни куштарның янзы-бүрү үннерин пленкада бижидип каан композициялар дузазы-биле эмнеп, экиртип турар.

Тывалар база шагдан тура-ла бойдус-биле сырый холбаалыг болгаш, куштарны дыка үнелеп чораан. Куштар уязын үрээри, куш адаары хоруглуг турган. Улустуң аас чогаалында (ырлар, кожамыктарда, тывызыктарда, тоолдарда) куштарның ыяңгылыг үнүн мактап ырлаан сөстөр, одуруглар хөй.

Тывалар айлаң куштуң эдерин эмин эртир чарашсынар болгаш ооң үнү-биле бүгү-ле эки чүүлдү, өөрүшкүнү холбап чораан.

Хектиң эдип келири-биле эң чараш, чаагай үе чай чедип келир. Ынчангаш хекти база тывалар дыка үнелеп чораан.

Эдер хектиң аялгазы

Эзим-арга тарай берген...

деп ырлажып, чайның келгенинге өөрүп чораан.

Амгы чогаалдарда база тыва чогаалчылар куштарны, оларның чараш ырларының кижиниң сеткилинге дээп келириниң дугайында хөйү-биле бижип турар. Тываның Улустуң чогаалчызы Степан

Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалында «Эдер амытаннар» деп эгеде Аңгыр-оолдун кырган-авазы эдер куштар дугайында мынчаар чугаалап турар: «Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир. Балыкчылар «Сыгырга эде берген, ам-на бел ойнай берген-дир» дижип, дүне чырыдып, серээ-биле согуннаан, четкилээн турар боор чүве. Бо-ла дырлаа, матпадак деп куштар эде бээрге безин: «Мал-маган сүттелзин — ак шими элбээри ол. Мат-бадак, мат-бадак дээрге, «хойтпак-тарак, хойтпак-тарак!» деп кыйгырып турары ол дижир. А хек эде бергенде, «сава чуур» кызыл-үер, чулук-үер аа улаштыр бадып, ыяш бүрүзү четчип, чечектелип, оът-сигени хөлбеңейнип-ле келир. Хектин соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүве болгай. Ол, бо хек ышкаш, көк-бора куш-ла чүве... Көгээзин эдип турар өй дээрге, изиг халыын кидин-не дүжүп кээр... Оът-сиген, үнүш ынчан баш тыртар...» Бо чогаалды школага өөредип тура, башкы өөреникчилерин эдертип алгаш, аргаже селгүүстеп, куштарның ырыларын дыңнаар болза, дыка-ла ажыктыг, дээштиг болуру чугаажок.

Тываның комсомол шаңналының лауреады Антон Үержаа «Боолаткан ыры» деп шүлүүнде ыраажы куш хекти бир каржы кижиниң адып каапканын эмин эртир чоок кылдыр ап, хараадап турарын бижип турар. Тываларга куштарны, ылаңгыя ыраажы куштарны, өлүрер чорук турбаан. Чогаалчының бичиизинде болган ол таварылганың ооң бүгү чуртталгазында кайы хире аар кылдыр артып калганындан ол шүлүк төрүттүнген чадаvas:

Чараш куштуң төнмээн ырын

Сактып чорааш ырлап каар мен

деп, ол шүлүүн төндүрүп турар.

Тыва Республиканың Алдарлыг чогаалчызы Ч.Ч. Куулар «Аялга» деп чогаалында Тываның сураглыг оглу, композитор, ТР-ның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Солаан Базыр-оолду прототип кылдыр алгаш, бижээн. Ында караа көзүлбес оол Шораанның бойдуста бүгү чүүлдү кулак дамчыштыр хүлээп, танып ап турарын онзагайы-биле чуруп көргүскен. Ол бичии оолдун чырык черни көргөн болза дээн күзелинге дээрде ушкан дуруяаларның алгызы, оларның ырызы кударанчыг кылдыр дыңналып, ооң хөңнүн чазамыктап турган ышкаш болур. Бодунуң үези оолдар, уруглар школаже өөренип чоруптарга, оолдун олар-биле чоруксаан, өөрениксээн сеткилин чогаалчы дуруяа-

ларның муңгаранчыг ырызын дамчыштыр көргүскен.

Тыва чогаалдардан алгаш көөрге, тываларның амыдыралынга куштар база эвээш эвес салдарлыг чорааны көстүп турар. Тыва шүлүкчүлөрдөн дуруяа, хамнаарак, айлаң куш, сыгырга, сайлык ... дээш оон-даа өске ыраажы куштарны ырлаваан, алгап-йөрээвээн кижичок деп болур. Олар улустуң ырлар, кожамыктарындан ужукталып үнген дээрзи билдингир. Өөреникчилерге, ол чогаалдарга даянып алгаш, куштарның ырызы-биле сагыш-сеткил эмнээшкини хевирлиг шактар, кичээлдерни эрттирип болгу дег.

Бис Кызылда педагогика институтунга өөренип турувуста, орус чогаал, фольклор башкызы, ам профессор Г.Н.Курбатский эртенниң-не куш үнү дыңнаар дээш, чамдык эштеривисти даң бажында паркче эдертип турар чүве. Бис ону-даа шоолуг-ла херекке албас турган бис. Ол башкывыс куштарның ырларының кайы хире дээштиин билир болгаш, бисти кыйгырып турганы ол ышкажыл. Ынчан бичии улус белең-селең чүве херекке алыр эвес. Ол үени ынчаар-ла эрттирикенивисти ам бодап, хараадап чугаалажыр бис.

Бүгү-ле эки чүвени аткаар октап, шывадап турар апарган амгы үеде уругларга, ылаңгыя школа назылыг уругларга, кадыы кошкак улуска куштарның ужур-дузазын, оларның үнүнүн, ырызының ролун өөредип, класстан дашкаар ажылдарга ажыглаар болза, дыка-ла эки боор деп бодаар-дыр мен. Тыва улустуң аас чогаалынга даянып алгаш, биология, зоология башкылары-биле харылзажып тургаш, олар-биле демнежилге кичээлдерни эрттирип, уругларны куштарны танып билир кылдыр өөредип, куш бүрүзүнүн бот-тускайлаң үнүн, онзагай ырын, ылгалдыг чүүлдерин эскертип көргүзүп, оларның үнүн ылгап билир кылдыр өөредири эргежок чугула. Амгы үеде куштарже кичээңгей эвээжеп турар дизе, хөөредиг болбас. Школа назылыг уругларның экологтуг кижизидилгезинге төрөөн бойдузувусту, дириг амытаннарны, ыраажы куштарывысты билип ап, оларны камнап, камгалаарынга өөредип кижизидери — ада-иениң, башкыларның дорт хүлээлгези болур ужурлуг.

Ооң мурнунда хоорай, суурларга, харын-даа шкслаларга, юннаттар дээривис, аныяк натуралистер ажылдап, куштарны ажаап-дежээп, оларга чурттаар бажыңчыгаштар кылып берип турган. Ам ол ажыл Кызылда станцияда элээн чоруп турар, а

арткан черлерде база соксаш кылынган хевирлиг. Уругларга ол чүгле кижизидилге ажылы болурундан аңгыда, оларның кадыынга кайы хире салдарлыг болурун үстүндө чүүлдерден көрдүвүс.

Ынчангаш башкыларны, ада-иелерни ажык чугааже чалап, ам-даа арга-сүмелерин кадарын дилеп тур бис. Амгы үеде, уруглар байтык, улуг-даа улустуң аразында куштарны танывас, Тывавыста кандыг куштар чурттап турарын, оларның аразындан кайылары кончуг ыраажыл дээрзин, кайылары чанар куштарыл, кайылары маңаа кыштаарын билбестер бар. Бир эвес уруглар садтарынга, школага — башкылары, өг-бүлезинге — ада-иези, акы-угбазы оларга куштарның ажык-дузазын айтып бербишаан, оларны канчаар танып алырын, чараш ырларын ылгап билир кылдыр өөредип каар болза, ындыг уруглар кажан-даа аарып-аржывас база кижилерге каржы чүве кылбас боор деп бодаар мен.

ДОПЧУЗУ

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун
100 чыл оюнга тураскааткан
«Сарыг-оолдун салгалы» деп конкурска

<i>Октябрь Туң-оол. Болчаглыг өлүм.....</i>	<i>3</i>
<i>Дөрбөт-оол Монгуш. Суг ээзи уруг.....</i>	<i>10</i>
<i>Лидия Ооржак. Аарышкы.....</i>	<i>18</i>

ПРОЗА

<i>Алдын-оол Даржаа. Салым демдээ.....</i>	<i>28</i>
<i>Дүрген-оол Ооржак. «Сыгаан».....</i>	<i>45</i>
<i>Кошкар-оол Ондар. Улуг аас... ..</i>	<i>50</i>

ШҮЛҮКТЕР

<i>Сарыг-оолдун уян хөөнү</i>	
<i>Чажындан өңнүүнге.....</i>	<i>52</i>
<i>Ынакшылым.....</i>	<i>53</i>
<i>Чымчак салгын.....</i>	<i>54</i>
<i>Бертсинер мен.....</i>	<i>54</i>
<i>Көк дээр-ле бо, танывадым!.....</i>	<i>55</i>
<i>Александр Даржай. Сеткилдин сес одуруу.....</i>	<i>58</i>
<i>Октябрь Туң-оол. Сонет.....</i>	<i>65</i>
<i>Сактырымга... ..</i>	<i>66</i>
<i>Аяна Ооржак. Чаржып баткан сарыг бүрү.....</i>	<i>67</i>
<i>Кенен күзел.....</i>	<i>67</i>
<i>Сен-даа, мен-даа... ..</i>	<i>68</i>
<i>Светлана Самбий-оол. Кара хул бооп эстеп турду... ..</i>	<i>68</i>
<i>Чаңгыс бодал.....</i>	<i>69</i>
<i>Чалбырааш мен... ..</i>	<i>70</i>
<i>Сураам үнген... ..</i>	<i>70</i>
<i>Куулар Черлиг-оол. Сымыранып сеңээ күзэйн.....</i>	<i>70</i>
<i>Моторк Тирчин. Кудайгайым.....</i>	<i>71</i>
<i>Бай арат.....</i>	<i>72</i>

«ХЕЙ-АЪТ» ЧОГААЛ БӨЛҮҮ

<i>Чечекмаа Саая. Билзекке йерээл.....</i>	<i>74</i>
<i>Куйда лама.....</i>	<i>75</i>
<i>Монгуш Чамбал. Көзү чайнаан ийи карааң... ..</i>	<i>75</i>
<i>Салым ойбаа дүвү чок деп.....</i>	<i>76</i>
<i>Надежда Куулар. Сагыш.....</i>	<i>76</i>

Дегут Демчик. Магам ханды.....	77
Чараш-чараш.....	77
Үш өңүм.....	78

МӨНГҮН-ТАЙГАДАН БӨЛҮКТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

Салчак Молдурга. Чыман уруу.....	79
Лидия Ондар. Кандыг-даа хем аялгалыг.....	80
Аныяк мен.....	81
Борис Казырыкпай. Башкы дугайында «ожук даштары».....	81
Сайлыкмаа Чычан. Мөнгүн-тайга мөңгө тандым.....	82
Алдын-оол Севек. Ыдык чуртум.....	83
Галина Мунзук. Каргы хемим.....	84
Любовь Насык-оол. Оглум хеми.....	84

«САЙЗАНАК»

Аңчы-оол Хомушку. Өрге биле Тарбаган.....	86
Күжүгеннер.....	88
Докпак-Бора.....	88

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Радион Донгак. Чечен чогаалдан тоожуже.....	90
Тайгана Очур. Роль фольклора в создании художественной образности прозы С. Сарыг-оола.....	94
Кызыл-оол Ховалыг. «Кыпкан от дег чүрээм ыры...».....	107

МООЛ ТЫВАЛАРЫ

Полина Серен. Хомду тываларының кажыыдал езулалы.....	112
Василий Салчак. Сенгел чонунуң эгээртинемес байлаа.....	116
Г. Золбаяр. Салбакай.....	123
Чойжилин Чимид. Сеткилдерниң Далайынга... ..	129
Дожоогийн Цедев. Эргим кижги чылыг сөзүн... ..	129

САКТЫЫШКЫННАР

Екатерина Танова. Артык ынааң кымыл дизе... ..	130
Татьяна Кызыл-оол. Встреча с писателем.....	140
Мария Хадаханэ. Уроки Кудажи.....	142

ЭҢ ХОВАР, ЭҢ СОЛУН

Киликов Куулар. Эзир дугайында ном.....	146
Алдын-оол Ондар. Моортай билир болган.....	148
Зоя Монгуш. Айлаң куштар ырлап турда, эмнээшкин.....	149

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На русском языке

Редакторы выпуска *Ч.Ч. Куулар, Ш.М. Суван*

Набор и верстка *Н.С. Суван-оол.*

Корректор *Ш.М. Суван.*

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 60х84¹/₃₂. Физ. печ. л. 10. Тираж 500 экз.
Заказ № 1922.

Отпечатано в ГУП «Тываполиграф». 667000, г. Кызыл,
Щетинкина-Кравченко, 1.

